

9(47.925)
2P-49

ՎԱՅԱՆ ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

.

**ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ
ԻՆՔՆԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ
ԵՒ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ
Յ-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ**

4338

Արթուր Լ. Երանյան/Խո. Բյաճ.՝
ՀՀ ԳԱԱ Արևելամիջուրքաւ բնակարան
հրահրարաւ շխն, Կեց/Բնակիչ :
19.08.2010թ.

ԵՐԵՒԱՆ • 2010

Աշխատանքը հրատարակութեան է երաշխաւորել
Արեւմտահայերի ազգային համագումարի նախապատրաստման
միջազգային կազմակերպչական կոմիտէն

Մենագրութիւնը հրատարակուում է մեկենասութեամբ
Վաչագան Պետրոսեանի

Ձեկուցումներ՝ կարդացուած Արեւմտահայերի ազգային համագումարի
նախապատրաստման միջազգային կազմակերպչական կոմիտէի
առաջին նիստում (Փարիզ՝ Սեւր, 11–12 Ղեկտեմբերի 2006 թ.),
կազմկոմիտէի կողմից կազմակերպած «Արեւմտահայութեան
պահանջատիրութեան հիմնախնդիրները» գիտագործնական
միջազգային գիտաժողովում (Նիկոսիա՝ Կիպրոս, 18–19 Ապրիլի 2008 թ.)

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Մ490

Մեկիքեան, Վահան
Մ490 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՅԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ: ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԶՄԱ-
ԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 3–ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ: /– Եր.: «Զանգակ–97», 2010.– 120 էջ:

Ընթերցող լայն հասարակութեան դատին ներկայացուող հեղինակի նոր աշ-
խատասիրութիւնը հիմնախնդրի հարստացաւ ու լրամշակաւ տարբերակն
է, որի նպատակն է Արեւմտահայերի 3–րդ համագումարի հրաւիրման գիտա-
կան–քաղաքական հիմնաւորումը:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978–99941–1–807–6

© Մեկիքեան Վ., 2010 թ.
© «Զանգակ–97» հրատ., 2010 թ.

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ	4
Բ. Ա.ԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԴՈՐՈՒՄԸ	12
Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 1–ԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ	17
Դ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 2–ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ	25
Ե. ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ա.ԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ	31
Զ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ	45
Է. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1920–1923 ԹԹ.	59
ԼՈՆԴՈՆ (1920 Թ.)	60
ՍԱՆ–ՌԵՄՕ	63
ՍԵՒՐ	65
ԼՈՆԴՈՆ (1921 Թ.)	75
ԼՕԶԱՆ	78
Ը. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 3–ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ	80
ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ	86
ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ	88

«Իր ժամանակի եւ վայրկեանի ոգին ըմբռնողների համար պետք է կամքի եւ մտածողութեան կազմակերպութիւն ստեղծել հայութեան բոլոր ծալքերի մէջ»:

Արեւմտահայերի 2-րդ համագումարի
կազմկոմիտէի կողմից
Երեւան, 1919 թ. փետրուար

Ա. ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԿԱՌԻԹԵԱՆ ԻՆՔԻՆԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ

Համաշխարհային պատմութեան ընթացքում տարբեր ժողովուրդներ դրսեւորել են ինքնակազմակերպման իւրաքանչեւ ձեւեր ու եղանակներ: Ինքնիշխան Հասարակութեան, անկախ պետականութեան ձեւաւորման կամ վերականգնման ճանապարհին ազատագրական պայքարը միշտ է, որ հանդէս է եկել որպէս առաջնային գործօն: Հնում գերիշխել են տնտեսական—առեւտրային, երբեմն նաեւ հումքային—ռեսուրսային արժէքային համակարգերը, յաճախ վճռական է եղել Հասարակութեան համեմատաբար արդար՝ համայնքային, յետոյ էլ պոլիսային կառուցուածքը, քաղաքակրթական, հոգեւոր—կրօնական արժէքները եւ այլն:

Հայկական քաղաքակրթութեան եւ ժողովրդի պատմութեան էական առանձնայատկութիւնն այն է, որ հազարամեակների ընթացքում, կապուած լինելով ազգի եւ քաղաքակրթութեան աշխարհագրական միջավայրի հետ եւ այդ տարածքում ձեւաւորելով հզօրագոյն պետական կառույցներ, բարենպաստ իրավիճակում հասարակութեան պատմական յիշողութիւնը փորձում է վերագտնել կորուստի միջուկը: Դարերի ընթացքում առաւելագոյնի ձգտումը վերածուել է նուազագոյնին հասնելու գործընթացի՝ հիմնականում ազգային—ազատագրական պայքարի կամ երրորդ ուժի աջակցութեան ճանապարհով:

1. 1555 եւ 1639 թթ. երկու բաժանումներից յետոյ Հայաստանը վարչական առումով դարձաւ Օսմանեան կայսրութեան եւ Սեֆեան Պարսկաստանի տարածք, արմատաւորուեցին Արեւմտեան եւ Արեւելեան Հայաստան հասկացութիւնները: Այս դարաշրջանը բեկումնային է հայ

իրականութեան համար, այն առումով, որ 14-րդ դարից սկսուած երեք—հարիւրամեայ անկումային փուլը հասաւ իր բարձրակէտին՝ կեանքի բոլոր բնագաւառների եւ մարդկային ռեսուրսների քայքայման ու դիմազրկման տեսանկիւնից: Հազարամեակների ուղին հայ ժողովրդի համար թերեւս այդ պահին կարող էր ընդհատուել: Պատմական այս ժամանակաշրջանից է սկսւում այն անօգնական վիճակի խորացումը, որը յատկապէս օգտագործուեց Օսմանեան կայսրութեան կողմից. իրականացուեց նախացեղասպանութիւն: Նախ՝ դէպի Արեւմտեան Հայաստան կազմակերպուեց քրդական զանգուածային ներգաղթ՝ կայսրութեան ժողովրդագրական պատկերը յօգուտ մահմեդականների արմատապէս դիմախեղելու, ապա եւ դեւչիրմեյի (մանկահաւաք) ու բազմաբնոյթ հակահայկական գործողութիւնների միջոցով Արեւմտեան Հայաստանը հայաթափելու նպատակով: Հայեցի միակ կառույցը մնում էին չորս կաթողիկոսութիւնները, որոնք նոյնպէս օգտագործուած էին Հայութեանը պառակտելու, եկեղեցի—ժողովուրդ միասնութիւնը թուլացնելու համար:

Ինչ վերաբերում է Շահ Աբասի կազմակերպած գաղթին, ապա հարկ է նշել, որ նրա իսկ հովանաւորութեամբ ստեղծուած Նոր Զուղայի հայկական համայնքը տնտեսական հզօրութեան յենքի վրայ դարձաւ հայութեան նոր վերելքի եւ ինքնակազմակերպման խորհրդանիշ՝ Զուլֆա—Ջեմուլա ուղու առանցք:

2. 16—17-րդ դարերում սկիզբ առած Հայաստանի ազատագրման գաղափարախօսութիւնը անցնելով երկու տեւական՝ եւրոպական ու ռուսական քաղաքական կողմնորոշումների փուլերը, ի վերջոյ՝ Ռուսաստանի առաջաւորասիրական արտաքին քաղաքականութեան արդիւնքում յանգեցրեց Արեւելեան Հայաստանի միացմանը Ռուսաստանին: Արեւելահայ կամ ռուսահայ հատուածի ազատագրումը Պարսկաստանի տիրապետութիւնից, ի տարբերութիւն արեւմտահայերի, հայ ժողովրդի այս հատուածի մօտ ձեւաւորեց յարաբերական զարգացման միտում եւ կայունութեան կարգավիճակ:

3. 19-րդ դարի 50—60 թթ. արմատական սոցիալ—քաղաքական տեղաշարժերը հայ իրականութեան երկու հատուածներում եւ գաղթօջախներում սկզբնաւորեցին հայ հասարակական—քաղաքական դաշտը, հանդէս եկան հասարակական—քաղաքական երեք հոսանքներ, որոնք փորձեցին ի մի բերել ժողովրդի բազմադարեան քաղաքական փորձը եւ ինքնակազմակերպման ուղիներ նախանշեցին: Դա նախ եւ առաջ դրսեւորւում էր պետականութեան բացակայութեան պայմաններում հայութեան

ան ազգային ինքնութեան պահպանման հարցադրմամբ, ապա եւ հաւաքականութեան եւ համազգային նպատակի շուրջ համախմբուելու արտայայտմամբ:

Արեւմտահայերի սահմանադրական շարժումը արեւմտահայերի ներքին կեանքը վարելու համար առաջադրեց թուրքական պետութեան ներսում հայկական օրէնսդիր եւ գործադիր մարմինների՝ Ազգային ժողովի եւ Ազգային կենտրոնական վարչութեան ստեղծման գաղափարը, ինքնակազմակերպման սկզբունք հռչակուեց հայկական առեւտրական կապիտալի, տնտեսութեան զարգացումն ու գաղթօջախների տնտեսական համագործակցութիւնը:

4. 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդիւնքում բարձրացուեց Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը, որն աւարտուեց Հայկական հարցի՝ որպէս միջազգային դիւանագիտութեան հարցի առաջացմամբ: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Ներսէս Վարժապետեանը հրաժարուեց միայն թուրքական կառավարութեան միջոցով բարեփոխումների հասնելու արմատացած գաղափարից եւ 1877 թ. հոկտեմբերի 21-ի Ազգային ժողովի նիստում որոշեց Հայկական հարցի լուծումը վստահել Ռուսաստանին, որն էլ եւ մեկնարկ հանդիսացաւ Հայկական հարցի միջազգայնացման համար:

Հայկական պահանջներում շեշտուում էր «Արարատեան մարզ» ձեւակերպումը եւ դրա կցումը Մեծ Հայքին (Արեւմտեան Հայաստան), ինչը 1919 թ. դարձաւ Փարիզի երկու հայկական պատուիրակութիւնների բանակցութիւնների խնդրոյ առարկան:

5. Բեռլինի վեհաժողովին հայկական պատուիրակութիւնները ներկայացրել էին երկու փաստաթուղթ. 1. Ն. Վարժապետեանի «Ծրագիրը» պահանջում էր Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութիւն՝ էրզրումի, Վանի, Դիարբեքիւրի, Խարբեքիւրի վիլայեթներում, Ռիզէ նաւահանգստով: 2. Երիտասարդ Պօղոս Նուբար փաշայի ծրագիրը մերժում էր ինքնավարութիւնը եւ բաւարարում էր բարենորոգումների պահանջով: Նշում էր Երեւանի նահանգի օրինակը, որի հայ բնակչութիւնը Արեւելեան Հայաստանը Ռուսաստանին միանալուց 30 տարի յետոյ կրկնապատկուել էր: Նա ընդունում էր հայ ժողովրդի երկու հատուածների պատմականօրէն պարտադրուած տարբերութիւնները, շեշտում էր, որ բարենորոգումների խնդիրը կապուած է միայն արեւմտահայերի հետ եւ Բ. Դռանը խորհուրդ էր տալիս Ռուսաստանի օրինակով արեւմտահայե-

րի համար բարեռք պայմաններ ստեղծել: Ի դէպ, Մ. Խրիմեանը հակուած էր ընդունելու Պ. Նուբարի ծրագիրը:

6. Բալկանեան պատերազմները վերաբացեցին հայկական բարենորոգումների խնդիրը: 1912 թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում գումարուած Ռուսական կայսրութեան հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների համագումարն ընտրեց Ազգային բւերօ: Նման մարմին ստեղծուեց նաեւ Կ. Պոլսում՝ Ապահովութեան յանձնաժողովը, որոնք տարանջատուած, բայց համատեղ զբաղուելու էին Հայկական հարցով: Եւրոպայում գործող հայկական ազգային պատուիրակութեան նախագահ նշանակուեց Պ. Նուբարը: Վերջինս մտադիր էր պատուիրակութիւնը ձեւաւորել միայն արեւմտահայերից, որպէսզի չհաճարկուի Ռուսաստանի միջամտութիւնը:

7. 1915 թ. մարտի 1-2-ը Ս. Էջմիածնում հրաւիրուեց «գաղթականա-կան» համագումար, որի նպատակն էր Արեւմտեան Հայաստանի փախստականների օգնութեան համար միաւորել բոլոր հայկական կազմակերպութիւններն ու բարեգործական ընկերութիւնները: Համագումարը Գեւորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պատուաւոր նախագահութեամբ ընդունեց գործողութիւնների համակարգուած ծրագիր:

Որոշուեց միջնորդել մեծ տէրութիւններին, որպէսզի պատերազմի հասցրած վնասի մասին միջազգային օրէնքը տարածուի նաեւ հայ գաղթականութեան վրայ:

Դաշնակից երկրների ընդունած հռչակագրի համաձայն, առաջարկուեց հաւաքել թուրքական բարբարոսութիւնների մասին տեղեկութիւնները, բացայայտել մեղսակիցներին: Վերջում համագումարը որոշեց կրկին հաւաքուել համաժողովի՝ Երեւանում կամ Թիֆլիսում:

8. 1916 թ. մայիսի 10-13-ը կայացաւ Պետրոգրադի Հայկական համագումարը: Այն թերեւս առաջին հայկական համաժողովն էր, որը հնարաւորութիւն ունեցաւ բացայայտել եւ խօսել հայկական խնդիրների մասին: Այն ասպարէզ հանեց փորձի պակաս, անկատար նախապատրաստական կազմակերպութիւն, նախագահութեան անօգնականութիւն, մի խօսքով՝ այն ամենը, ինչն անխուսափելիօրէն ուղեկցում է հասարակական մեծ գործի առաջին քայլերին:

Միաժամանակ համագումարը ցոյց տուեց մէկ այլ առաւել կարեւոր կողմ՝ հայկական կազմակերպութիւնները ներկայացնող 150 պատգամաւորների խորաթափանց վերաբերմունքը քննարկուող հարցերին:

Առաջին կարեւոր արդիւնքը եղաւ այն, որ ռուսական հասարակութեանը յայտնի դարձաւ հայ ժողովրդի մեծագոյն տառապանքները, ինչպէս Թուրքիայում, այնպէս էլ Ռուսաստանում, ուր ապաստան էր գտել արեւմտահայ գաղթականութիւնը:

Այնուհետեւ, քայլեր ձեռնարկուեցին հայութեան օգնութեան գործի միաւորման համար, որոշուեց ձեւաւորել կենտրոնական համակարգող մարմին:

Հայկական համաժողովի ամենակարեւոր նուաճումն այն էր, որ գրեթէ լիովին բացակայում էին հայկական հասարակութեանը բնորոշ կուսակցական տարածայնութիւնները. բոլորն անում էին ընդհանուր գործ եւ գիտակցում էին, որ աշխատում են այնպիսի գործի վրայ, որտեղ կուսակցական հակամարտութիւնը միայն խոչընդոտ կարող է դառնալ, որտեղ քաղաքական տարածայնութիւնները կարող են անդառնալիօրէն վարկաբակել բոլորի համար թանկ նուաճումը: Մեծանուն հայագէտ Ալեքսէյ Զիւլեյեֆովի կարծիքով «համատեղ աշխատանքը կայացաւ. հարկաւոր է աւելի վճռական քայլ դէպի այդ ուղին: Այդ է պահանջում Հայաստանի շահը»¹:

Մեզ համար Պետրոգրադի Հայկական առաջին համագումարը կարեւորւում է կազմակերպչական հարցադրումներով: Որոշուեց համագումարում ընտրել 9 հոգուց բաղկացած յանձնաժողով՝ Հայկական համագումարների կենտրոնական կոմիտէ հրաւիրելու համար: Վերջինս ինքնալրացման (կոօպտացիայի) իրաւունքով հրաւիրում է արտասահմանեան ազգային կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչներին՝ ձայնի իրաւունքով: Հայկական համագումարների կենտրոնական կոմիտէն դեկավարուելու էր իր կանոնադրութեամբ: Նաեւ «կոչ էր արւում համայն հայութեանը՝ գիտակցելով ըրպէի լրջութիւնը՝ միանալ ընդհանուր գործին եւ ազգային դատի լուծման խնդրին»²:

9. 1916 թ. դեկտեմբերին Բաքուում հրապարակւում է «Հայերի ինքնօգնութեան կազմակերպումը» փաստաթուղթը, որը ամփոփելով համաշխարհային պատերազմի երկու տարիների արդիւնքները եւ կանխատեսելով Ռուսաստանում հասունացող յեղափոխութիւնը, առաջադրում էր խնդիրներ եւ ուղիներ դարակազմիկ մեծ ցնցումներին պատրաստ լինելու ուղղութեամբ:

10. 1917 եւ 1919 թթ. Երեւանում հրաւիրուեցին Արեւմտահայ երկու համագումարները: Երկու խորհրդաժողովները Առաջին աշխարհամար-

տի, Մեծ Եղեռնի, Հայկական հարցի նոր դրսեւորումների օրինաչափ հետեւանք էին: Առաջին համագումարը Փետրուարեան յեղափոխութեան, իսկ երկրորդը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջացման արդիւնք էին:

1916 թ. ապրիլին հայկական ազգային-դեմոկրատական աւանդական կուսակցութիւնների գործիչները, հետեւելով Գեւորգ Ե Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի եւ Պօղոս Նուբարի միաւորիչ նախաձեռնութեանը, որոշեցին հրաւիրել «Արեւմտահայ մտաւորականութեան եւ այլ հասարակական գործիչների համագումար»: Ելակէտային սկզբունք ընտրուեց հայկական բոլոր կուսակցութիւնների հաւասար մասնակցութեան սկզբունքը: Որոշուեց Հայկական հարցը «արտաքին գործը» յանձնել Պ. Նուբարի Ազգային պատուիրակութեան իրաւասութեանը, իսկ Անդրկովկասի ազգային-տարածքային՝ «ներքին գործը» թողնել արեւելահայութեան եւ կովկասահայութեան ներկայացուցչութեանը:

11. Արեւմտահայերի առաջին համագումարն աշխատեց Երեւանում, 1917 թ. մայիսի 2-11-ը, ընտրեց Արեւմտահայ Ազգային խորհուրդ եւ Ազգային ժողով: Համագումարի կենտրոնական որոշումներից էր այն, որ Հայկական հարցի լուծումը վստահւում էր Եւրոպայում գործող հայկական պատուիրակութեանը, որը պէտք է համալրուէր արեւմտահայերով: Առաջին համագումարի գլխաւոր հակասութիւնների պատճառ դարձաւ այն հարցը, թէ արդեօք համագումարն իրաւասու է իրեն համարել Արեւմտեան Հայաստանի բոլոր հայերի կամքի եւ նպատակների արտայայտիչը:

Համագումարը բացայայտեց խորացող արեւմտահայ-արեւելահայ առճակատումը, ինչը դրսեւորուեց Արեւմտահայ ազգային խորհրդի ստեղծումով եւ այնտեղ ՀԶԴ գերակշռութեամբ: Արտակ Դարբինեանը Արամ Մանուկեանին իր անհանգստութիւնն էր յայտնում Անդրանիկի համոզման առթիւ՝ թէ «կովկասահայ դաշնակցականները պիտի հակառակին Տաճկահայերու որեւէ ձեռնարկին, եթէ իրենք ղեկավարողի դերին մէջ չգտնուին»³ (ընդգծումը մերն է.— Վ. Մ.):

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ Արեւմտահայ Ազգային խորհրդի իրաւասութիւնները հիմնականում փոխանցուեցին Երեւանում Ա. Մանուկեանի նախաձեռնութեամբ ստեղծուած Ազգային եւ Ապահովութեան խորհուրդներին, որոնք կազմակերպեցին եւ գլխաւորեցին Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը, 1918 թ. Մայիսեան հերոսամարտերը, այսպիսով նաեւ՝ Հանրապետութեան առաջացման գործընթացը:

Արեւմտահայերի երկրորդ համագումարը նախորդից նախ եւ առաջ առանձնանում է նրանով, որ արտայայտում էր անկախութիւն հռչակած Հայութեան մի հատուածի կամբը:

Կազմկոմիտէի արեւմտահայ գործիչներին կողմից նոր համագումարը դիտւում էր որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան արեւմտահայերի ներկայացուցչական, քաղաքական մարմին:

«Քաղաքական բանաձեւում» համագումարը վստահութիւն էր յայտնում «Ազատ եւ միացեալ Հայաստանի» առաջին վարչակազմին՝ Պօղոս Նուբարի կաբինետին, յայտարարում էր միացեալ քաղաքական եւ պետական կամքի ու նպատակների միասնութիւնը, պարտաւորեցնում էր նորընտիր «Գործադիր մարմին» յարաբերութիւնների մէջ մտնել ՀՀ կառավարութեան հետ:

Համագումարն ընտրեց նաեւ «Արարատեան հանրապետութիւնում բնակւող արեւմտահայերի գործադիր մարմին»:

Փետրուարի 25-ին ՀՀ կառավարութիւնը հաւանութիւն տուեց այդ փաստաթղթին: ՀՀ նախարարների խորհուրդն օրէնք ընդունեց, ըստ որի Հայաստանի խորհրդի կազմը համալրւում էր արեւմտահայ 12 ներկայացուցիչներով:

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից յետոյ Հայկական հարցն առաջին անգամ հանդէս եկաւ համահայկական քաղաքական ծրագրի տեսքով:

12. Նաղաղարար վեհաժողովի նախաշեմին, 1919 թ. Փարիզում հրաւիրուած Հայկական Ազգային համագումարը նպատակ ունէր ի մի բերել արեւմտահայութեան եւ Հայկական գաղթօջախների դիրքորոշումը միասնական ազգային պահանջների շուրջը եւ ընտրել մի մարմին, որը կը հետեւէր դրա իրականացմանը:

Ներկայացուցչութեան միջոցով Պ. Նուբարը ձգտում էր համահայկական համագումար հրաւիրել, ձեւաւորել աւելի հեղինակաւոր պատուիրակութիւն, հայկական պահանջների միասնական ծրագիր, ապա եւ Փարիզում ձեւաւորել համահայկական կառավարութիւն:

Արեւելահայերի լիազօրուած կարգավիճակով ներկայացուցիչների բացակայութիւնը շատերի համար հնարաւոր չէր դարձնում համագումարը համագլխային կոչել, այն հռչակուեց Ազգային եւ պէտք է ներկայացնէր արեւմտահայութիւնն ու գաղթօջախները:

Ռամկավարները չէին գերազնահատում այն իրողութիւնը, որ բխում էր 1920 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի յայտարարութիւնից, առ այն, որ ողջունելով Հայաստանի անկախութիւնը, ԱՄՆ-ի կա-

ռավարութիւնը վերջնական սահմանագծումը պատրաստւում էր կատարել Ռուսաստանի հաւանութեամբ եւ աշխատակցութեամբ: Այս մօտեցմամբ է, հիմնականում, բացատրւում «Միացեալ ազատ Հայաստանի» հռչակման նկատմամբ նրանց թերահաւատութիւնը եւ խորհրդարանի կազմից դուրս գալը:

Արդիւնքում համագումարն Ազգային պատուիրակութեանը յանձնարարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ լուծել Միացեալ կառավարութիւն եւ խորհրդարան ձեւաւորելու հարցը: Վեհաժողովում Ազգային պատուիրակութիւնը ներկայացնելու էր արեւմտահայերին, ՀՀ պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Միաժամանակ, որոշուեց զբաղք միաւորել Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան մէջ:

1919 թ. հոկտեմբերի կէսերին Ամբողջական Հայաստանի վարչակազմի լուծման համար Երեւան ժամանեց Ազգային պատուիրակութեան առաքելութիւնը՝ նախագահ Վ. Թեքէեանի գլխաւորութեամբ: Այս հարցը զուգահեռաբար քննարկւում էր նաեւ ՀԶԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը: Մօտ մէկ ամիս պատուիրակութիւնը (Ն. Ստեփանեան — անկուսակցական, Ս. Յարութիւնեան — ՀԺԿ) բանակցութիւններ վարեց ՀՀ կառավարութեան հետ, զիջեց Պ. Նուբարի հարցում՝ նրան թողնելով արտաքին գործերի նախարարի պաշտօնը, սակայն՝ ապարդիւն: Ազգային պատուիրակութեան առաջարկները չընդունուեցին կառավարութեան ու դաշնակցութեան համագումարի կողմից:

Առջեւում Սեւրն էր եւ մեծ հիասթափութիւնը:

Մեր օրերում, Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան վերականգնման ու Արցախի ազատագրման պատմական իրողութեան համատեքստում, հայկական պահանջատիրութիւնը կրկին բախւում է հայութեան ինքնակազմակերպման խնդրի հետ, որը նոր, բազմաբնոյթ լուծումներ է պահանջում: Այդ շարքում մեկնարկային դեր կարող է խաղալ Արեւմտահայերի երրորդ համագումարի հրաւիրումը եւ նրա միջոցով հայկական կարող եւ լայնախոհ ուժերին համագլխային գաղափարի շուրջ միաւորելու հեռանկարը: Համաշխարհային հայութիւնը ուժացումից գերծ պահելու, ինչու ոչ՝ վերելքի նոր հանգրուանի հասցնելու գործընթացը, միաժամանակ, հայութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան անվտանգութեան երաշխիք կարող է ծառայել:

Բ. ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԿԱԶՄԱԽՈՐՈՒՄԸ

Հայկական հարցի միջազգայնացումից յետոյ (1878 թ. Բեռլինի պայմանագիր), հայ քաղաքական—հոգեւոր վերնախաւը համեմատաբար ինքնուրոյն գործելակերպի փուլ մտաւ։ Բալկանեան հակաթուրքական պատերազմները վերաբացեցին Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումների խնդիրը։

Կ. Պոլսի Ազգային Պատրիարքարանը՝ համայնքում Հայկական հարցի բարձրացման գործնական եւ ընդունելի կողմ լինելով հանդերձ, հնարաւորութիւն չունէր՝ իր վրայ վերցնելու դրա միջազգային քննարկումների առաքելութիւնը։ Պաշտօնական յարաբերութիւնների մէջ գտնուելով Բ. Դռան հետ, միաժամանակ ենթարկուելով նրան՝ Պատրիարքարանը չէր կարող քաղաքական գաղտնի բանակցութիւններ վարել օտար պետութիւնների հետ։ Այդ նկատառումներից ելնելով, Հայկական հարցը միջազգային քննարկման առարկայ դարձնելու առաքելութիւնն իր վրայ է վերցնում Ամենայն հայոց Գեւորգ Ե կաթողիկոսը։ «Արտաքուստ,— գրում էր Գրիգոր Զոհրապը,— վեհափառ կաթողիկոսին յանձնեցինք Պետութեանց մօտ կատարուելիք զիմումները, բան մը որ հոս մեզի համար անհնարին էր»⁴։

Հայկական հարցի լուծմանն աջակցելու ու նաեւ այդ ուղղութեամբ կաթողիկոսի գործունէութեանը նպաստելու համար, հայ իրականութեան մէջ ձեւաւորւում են երկու քաղաքական մարմիններ։

1912 թ. հոկտեմբերի վերջին Ռուսաստանի հայաշատ վայրերի ներկայացուցիչների Թիֆլիսի համագումարում ընտրւում է Ազգային բիւրօ⁵ (նախագահ՝ Ս. Յարութիւնեան, անդամներ՝ Հ. Առաքելեան, Ալ. Խատիսեան, Ն. Աղբալեան, Ա. Քալանթար, Ա. Պօղոսեան, Յովհ. Թումանեան)։ Աւելի ուշ Կ. Պոլսում ձեւաւորւում է Ապահովութեան յանձնաժողովը (նախագահ՝ Ե. Դուրեան, անդամներ՝ Գ. Պալաքեան, Ս. Գարայեան, Ռ. Մարտիրոսեան, Վ. Փափագեան, Լ. Տեմիրճիպաշեան)։

Այս փուլում եւս, արեւմտահայութիւնն իր գերխնդրի լուծման յոյսերը հիմնաւորապէս կապում էր Ռուսաստանի հետ։ Միաժամանակ Մեսրոպ եպիսկոպոսի հետ ունեցած հանդիպումների ընթացքում Ռուսաստանի վարչապետ Վ. Կոկովցեւը եւ արտգործնախարար Ս. Սազոնովը խորհուրդ էին տալիս զիմել նաեւ եւրոպական միւս տէրութիւններին եւ պատգամաւորութիւն ունենալ՝ բալկանեան խնդիրները կարգաւորելու նպատակով առաջիկայում գումարուելիք խորհրդաժողովում։ Դրա կաւորութիւնն արդէն զիտակցում էին նաեւ հայ քաղաքական շրջանակները։

Այդ նպատակով Ամենայն հայոց Գեւորգ Ե կաթողիկոսը, տէրութիւններին յղուելիք զիմումները մէկ ուղղութեամբ կենտրոնացնելու, այդ հարցում անհատական, մասնաւոր ձեռնարկներից եւ գործողութիւններից խուսափելու, ինչպէս նաեւ արեւմտահայութեան պահանջները խաղաղութեան կոնֆերանսին ներկայացնելու համար, որոշում է իր անունից գործող պատուիրակ ունենալ Եւրոպայում։

1912 թ. հոկտեմբերի 23—ին Եգիպտոսի հայկական համայնքի ղեկաւարութիւնը զիմեց կաթողիկոսին՝ պատուիրակութեան ղեկաւար Պ. Նուրարին նշանակելու վերաբերեալ⁶ (տե՛ս Յաւելուածը.— Վ. Մ.)։

Պէտք է նկատենք սակայն, որ Եւրոպայում համազգային պատգամաւորութիւն ունենալու համատեքստում, Գեւորգ Ե—ն, այնուամենայնիւ, նախապատուութիւնը տալիս է իր անունից գործող պատուիրակի տարբերակին, նախ՝ հարցի կուսակցականացումից խուսափելու, ապա եւ հայ հասարակութեան երկփեղկուածութիւնը մեղմելու նպատակով։ Այդ պատասխանատու եւ Հայկական հարցի պատմութեան մէջ բեկումնային առաքելութիւնը տրւում է եգիպտահայ անուանի հասարակական—քաղաքական գործիչ, ազգային բարբերար Պօղոս Նուբարին։ 1912 թ. նոյեմբերի 10—ի թիւ 1482 կոնդակով Գեւորգ Ե կաթողիկոսը նրան նշանակում է որպէս իր ներկայացուցիչ եւրոպական երկրներում⁷։

Կ. Պոլսի Ազգային պատրիարքարանն ու Ապահովութեան յանձնաժողովը վաւերացնում են Պ. Նուբարի նշանակումը։

Պ. Նուբարի նշանակումը կարեւորւում է նախ նրանով, որ համազգային գերխնդրի լուծման ճանապարհին տեղի ունեցաւ հայ հասարակութեան բացառիկ միաձուլում։ Որպէս արեւելահայութեան կամքի արտայայտիչ՝ Գեւորգ Ե կաթողիկոսի կողմից արեւմտահայ գործչի ընտրութիւնն այդ շաղկապման գրաւականն էր։

Ընդգծւում էր նաեւ այն հանգամանքը, որ արեւմտահայութեան բարենորոգումների հիմնահարցը փատացի ներկայացնող գործիչը պէտք է արեւմտահայութեան շահերի արտայայտիչը լինէր՝ հարցի իրաւասութիւնն ամրապնդելու, ինչպէս նաեւ Ռուսաստանի բացայայտ միջամտութիւնից խուսափելու նպատակով: Լինելով եզրկատարնակ, նա համարվում էր Օսմանեան կայսրութեան հպատակ եւ իրաւասու էր պաշտպանել արեւմտահայութեան շահերը: Քանի որ Թուրքիայի աղդեցութիւնը Եզրկատուի վրա ձեւական էր, ուստի նվազագոյնի էր հասնում նաեւ նրա վրա Թուրքների ճնշումը:

Պ. Նուբարի նշանակումը հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր բեւեռների, կուսակցութիւնների կողմից բարենպաստ էր դիտւում՝ վերջինիս քաղաքական չէզոքութեան, անկուսակցականութեան, հայեացքների չափաւորութեան եւ վաստակած անառակելի հեղինակութեան շնորհիւ: «Ամբողջ Ազգը,— գրում էր «Յուսաբեր» թերթը,— միահամուռ բոլորեցաւ Ազգային Պատուիրակութեան շուրջ եւ աջակցեց նրան,— պարագայ, որ բարոյական մեծ ազդեցութիւն ունեցան մեր բարեկամների վրայ եւ մեր թշնամիներին անգամ մտածել տւեց»⁸:

Եւ վերջապէս, Պ. Նուբարի ընտրութիւնը կրում էր նաեւ որոշակի խորհրդանշական բնոյթ: Խնդիրը նրանում է, որ 1878 թ., նրա հօրը՝ Մեծն Նուբար Փաշային մերժուել եւ չէր յանձնուել Բեռլինի վեհաժողովում Հայկական հարցի պաշտպանութեան առաքելութիւնը: Արդեօ՞ք այս նշանակումը անհատի ընտրութեան մասնաւոր դէպք էր, թէ՞ քաղաքական գործելակերպի արմատական փոփոխութիւն՝ հրաժարում խրիմեանական մարտավարութիւնից:

Պատուիրակութեան անդամների ընտրութեան հարցում գլխաւոր չափանիշը, որով Պ. Նուբարն առաջնորդուեց թեկնածուների ընտրութեան խնդրում, այն էր, որ վերջիններս անպայման լինեն Թուրքահպատակներ: Նպատակն այն էր, որպէսզի Թուրքական կառավարութեանը ցոյց տրուի, որ Արեւմտեան Հայաստանում տիրող կացութեան բարելաւմամբ առաջին հերթին մտահոգուած են արեւմտահայերը, ինչպէս նաեւ տէրութիւններին դիմելու եւ ընդհանրապէս, պատուիրակութեան ձեւաւորման գաղափարն ինքնին հրահրուած չէր դրսից, յատկապէս՝ Ռուսաստանի կողմից:

Պատուիրակութեան կազմում հոգեւորականութեան ներկայացուցիչ է ընտրւում Եւրոպայի հայոց հոգեւոր առաջնորդ Գեւորգ եպիսկոպոս Ութուջեանը, ՀԲԸՄ փոխնախագահ իրաւագիտութեան ղեկավար Եագուր

Արթինը՝ որպէս աշխարհիկ անդամներ՝ Մինաս Չերազը եւ իրաւաբան Յարութիւն Մոստիշեանը:

Ազգային պատուիրակութեան եւ եւրոպական տարբեր երկրների հայկական գաղթօջախների ու հայասիրական կոմիտէների միջեւ կապեր հաստատելու եւ գործունէութեան միասնականութիւնն ապահովելու նպատակով՝ 1913 թ. յունուարի 14-ին Պ. Նուբարի գլխաւորութեամբ ստեղծւում է յատուկ բւերօ, որի անդամներ են դառնում ընդհանուր քարտուղար, գրող՝ Վ. Մայեզեանը, Հ. Առաքելեանը, քարոզչական յանձնաժողովի նախագահ՝ Ա. Չոպանեանը, Պ. Էսմերեանը, Գ. Սարգսեանը, Հ. Թեկրեանը, Ս. Սվաճեանը:

Յունուարի 27-ին Պ. Նուբարի ստորագրութեամբ հրապարակւում է Ազգային պատուիրակութեան չրջաբերականը, որտեղ պարզաբանւում էր նրա պաշտօնի էութիւնը, այն է՝ «եւրոպական պետութիւններից պահանջել այն բարենորոգումների իրագործումը, որոնք Բ. Դուռը յանձն առած էր գործադրել Բեռլինի վեհաժողովի 61-րդ յօդուածով»:

Սկզբնական փուլում Պ. Նուբարի դերակատարումը բազմաթիւ կարեւորագոյն հիմնահարցերի ամբողջութեան հետ մէկտեղ, կարելի է ամփոփել հետեւեալում: Նա համոզուեց, որ տէրութիւններին պէտք է ներկայացնել միայն բարենորոգումների պահանջներ, որոնց իրագործումը չէր հակասի նրանց շահերին: Նա ընդգծում էր, որ «պատգամաւորութիւնը յանուն հայերի չի պահանջում ոչ բաժանում, ոչ անկախութիւն, ոչ քաղաքական ինքնավարութիւն, այլ միայն՝ Բեռլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածով խոստացուած բարենորոգումները»⁹:

Պ. Նուբարը քաջ գիտակցում էր, որ հիմնախնդրի դրական լուծման կարեւոր երաշխիքը միասնական, համաձայնեցուած ուղղութեամբ եւ ծրագրով գործելն էր: Ուստի նա կարեւոր էր համարում ծանօթանալ ազգային ղեկավար գլխաւոր կենտրոններում (Կ. Պոլիս, Թիֆլիս, Ս. Էջմիածին) Հայկական հարցի լուծման վերաբերեալ ունեցած տեսակէտներին: Նա գտնում էր, որ իր առաքելութիւնն աւելի արդիւնաւէտ կը դառնայ, եթէ նա, պահանջներ ներկայացնելով հանդերձ, բացատրի, պարզաբանի դրանց բնոյթը, առանձնայատկութիւնները, նպատակները, համապատասխանութիւնը տէրութիւնների շահերին: Պ. Նուբարի գլխաւոր նպատակներից էր առաջին հերթին ցոյց տալ արեւմտահայերի պահանջների օրինականութիւնն ու հիմնաւորուածութիւնը: Նա վստահ էր նաեւ, որ հայկական բարենորոգումների գործադրութիւնն առաջին

հերթին բխում է հենց Թուրքիայի շահերից, քանի որ կը նպաստէր կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանմանը, «խռովութեան մատնուած երկրամասի հանդարտեցմանը եւ տնտեսական լիակատար բարգաւաճմանը»:

Պ. Նուբարը արեւմտահայութեանը կողքէն անում հեռու մնալ չմտածուած արարքներից, այլ խօսքով՝ հակաթուրքական ապստամբութիւններից ու զինուած ելոյթներից: Այդ էր պատճառը, որ նա միշտ մերժել էր արեւմտահայութեան ապստամբական եւ յեղափոխական շարժումները նիւթապէս օժանդակելու խնդրանքներով իրեն՝ որպէս մեծահարուստի, արուող դիմումները¹⁰:

Այսպիսով, Բալկանեան 1912-1913 թթ. հակաթուրքական պատերազմների բարերար ազդեցութեամբ եւ Ռուսաստանի ակտիւ նախաձեռնութեամբ, Արեւմտեան Հայաստանի խնդիրը դրուեց միջազգային քննարկման: Առաջին աշխարհամարտը կասեցրեց հարցի լուծումը եւ առիթ դարձաւ, որպէսզի Օսմանեան Թուրքիայի երիտթուրքական կառավարութիւնն իրականացնի արեւմտահայութեան ցեղասպանութիւնը:

Միաժամանակ, 1912 թուականը որոշակի իրաւական ձեռքբերումների սկիզբ եւ ջրբաժան պէտք է ընկալել Հայկական պահանջատիրութեան գործընթացում: Հայ ժողովրդի երկու հատուածները, քաղաքական ղեկավարութիւնն ու հասարակութիւնը իրենց համար պարզեցին կարեւորագոյն ելակետային սկզբունքներ, այն է՝ արեւմտահայութեան իրաւունքների ճանաչման, դրա իրաւասութիւնը միջազգային հանրութեանը տեղեակ պահելու, եւ վերջապէս՝ միասնական Հայկական հարցը (արեւմտահայ եւ արեւելահայ կողմերով) որպէս արեւմտահայութեան իրաւասութեան եւ իրաւագորութեան հիմնահարց ներկայացնելու խնդիրը:

Գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 1-ԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

Ռուսաստանեան Փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ արեւմտահայերի հասարակական-քաղաքական գործունէութեան թատերաբեմ դարձան Արեւելեան Հայաստանը եւ Կովկասի Հայաշատ կենտրոնները: Այստեղ էր հնարաւոր ազատ քննարկել եւ լուծել ողջ Հայութեանը վերաբերող կենսական հիմնահարցերը՝ գործի դնելով բազմաբնոյթ ազգային եւ հասարակական-քաղաքական ուժերի, իշխանութեան կենտրոնական մարմինների հնարաւորութիւնները, ինչն անհնար էր հայաթափուած Արեւմտեան Հայաստանում: Վերջինս անգամ կորցրել էր իր հազարամեայ անուանումը, յորջորջւում էր «պատերազմի իրաւունքով Թուրքիայից գրաւուած մարզեր», ինչը համազգային ճընշուածութեան եւ անորոշութեան միջոցառում էր ձեւաւորում:

Կովկաս ապաստանած մօտ 400 հազար արեւմտահայ փախստականների տարաբնոյթ խնդիրների անյապաղ լուծմանն էր ուղղւած եւ **Արեւմտահայերի առաջին համագումարը**: Դեռ 1916 թ. Մարտին Պօղոս Նուբարը եւ Գեւորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը նախաձեռնեցին բոլոր Հայկական քաղաքական կուսակցութիւնների միաւորման գործընթացը, որը յայտնի է «միջկուսակցական բանակցութիւններ» անուանումով: Այս միտումը շարունակուեց 1917 թ. խորհրդակցութիւններում եւ ընդհուպ մինչեւ 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում ընթացող Արեւելահայ համագումարը: Արեւելահայոց կամ Ռուսահայերի ազգային համախորհրդակցութիւնն ընտրեց օրենսդիր եւ գործադիր մարմիններ՝ Ազգային ժողով եւ Ազգային խորհուրդ, որոնց հիմքի վրա 1918 թ. հունիսին ձեւավորւեցին ՀՀ Խորհրդարանն ու Կառավարութիւնը:

1916 թ. Ապրիլին Արամ Մանուկեանը, Վահան Փափաղեանը, Արտակ Դարբինեանը, Ժիրայր Միրզախանեանը երկար բանակցութիւններից յետոյ որոշեցին հրաւիրել «Արեւմտահայ մտաւորականութեան եւ այլ հասարակական գործիչների համագումար»: Ելակէտային սկզբունք ընտ-

րուեց հայկական բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնների հաւասար մասնակցութեան սկզբունքը:

Որպէս կենտրոնական հարց առանձնանում էր Արեւմտեան Հայաստանի ապագայ կառավարման ձեւերի եւ եղանակների ընտրութեան խնդիրը: Երկիշխանութեան (Ժամանակաւոր կառավարութիւն եւ Պետրոգրադի բանւորների եւ զինւորների պատգամաւորների խորհուրդ) պայմաններում հրատապ էր հնչում Ռոստոմ Զօրեանի գաղափարն այն մասին, որ Արեւմտեան Հայաստանի կառավարման հարցերը դուրս բերուեն Կովկասեան իշխանութեան՝ Օզակովի իրաւասութիւնից եւ անմիջականօրէն կապուեն Պետրոգրադի հետ: Հարկ է նշել, որ ի պատիւ Ռոստաստանի Ժամանակաւոր կառավարութեան այս եւ Արեւմտեան Հայաստանի ապագայ գեներալ-կոմիսարութեան հռչակման որոշումները լիովին բխում էին տուեալ ժամանակահատուածի հայկական ծրագրերից եւ մշակուում էին հայ գործիչների հետ համատեղ: 1917 թ. Ապրիլի 25-ի «Թուրքահայաստանի կառավարման մասին» Ռոստաստանի ժամանակաւոր կառավարութեան որոշումը այդ երկրամասի վարչական կառավարման իրաւական հիմք հանդիսացաւ:

14-րդ դարից ի վեր, Կիլիկիայի Հայոց պետականութեան կորըստից յետոյ սա Արեւմտեան Հայաստանի գոյութեան ճանաչման առաջին փաստն է:

Արեւմտահայերի առաջին համագումարի կազմակերպչական նախապատրաստումը սկսւում է Անդրանիկի եւ Վահան Թոթովենցի կողմից «Հայաստան» թերթի շուրջը համախմբուելու գաղափարից: Թոթովենցի մշակած նպատակները կայանում էին հետեւեալում:

1. Հայրենիքի վերականգնման համար համախմբել արեւմտահայութեանը,
2. Աջակցել նրան, որպէսզի արեւմտահայերն իրենց ձեռքը վերցնեն երկրի հասարակական-քաղաքական կառավարման ղեկը,
3. Հաւաքել նիւթեր՝ համաշխարհային հանրութեանը Արեւմտեան Հայաստանի եղբրական զբոլթիւնը ներկայացնելու համար եւ այլն:

Մեզ համար կարեւոր է Վ. Թոթովենցի հետեւեալ առաջարկը ուղղուած Արշակ Զօպանեանին: Նա վստահ էր, որ «արտաքին գործը», այսինքն՝ Հայկական հարցը պէտք է տրուի Պօղոս Նուբարի Ազգային Պատուիրակութեան իրաւասութեանը, իսկ արեւելահայութեան ներկայացուցչութեանը եւ կովկասահայութեանը թողնուի «ներքին կեանքը»:

Զօպանեանը Փարիզից գրում էր, որ «Արեւմտահայերի համագումարը հէնց հանդիսանում է ինքնակառավարուող Հայաստանի հիմքը»: Մինչդեռ ազգային մամուլում տագնապով ընդունուեց նոր քաղաքական հոսանքի ձեւաւորումը: Մասնաւորապէս նորաստեղծ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութիւնը վերջինիս վերապահում էր զուտ գաղթականական հարցերի իրաւասութիւնը: Համարւում Առաքելեանի «Մշակը» բարձրացնում էր այն հարցը, թէ համագումարն արդեօք իրաւունք ունի իրեն համարել Թուրքահայաստանի բոլոր հայերի կամքի եւ նպատակների արտայայտիչը: Այս հարցադրումն ինչպէս Արեւմտահայերի առաջին համագումարի, այնպէս էլ՝ ընդհուպ մինչեւ 1920 թ. Փարիզի Ազգային համագումարն ընկած փուլի ողջ ընթացքի եւ գլխաւոր հակասութիւնների պատճառը դարձաւ: «Մշակի» հիմնաւորումը հետեւեալն էր. երբ Թուրքահայութիւնը հանդէս է գալիս որպէս լիովին ջախջախուած դանդուած, երբ այն զրկուած է քաղաքացիական իրաւունքներից, երբ Կովկասում մենք հանդէս ենք գալիս որպէս ժամանակաւոր հիւրեր, միթէ՞ այդ հատուածը կարող է քաղաքական ուժ եւ կուսակցութիւն ձեւաւորել:

Ժամանակի համար (1917 թ. յետփետրուարեան իրականութեան) խիստ վտանգաւոր էր նաեւ Հ. Առաքելեանի այն մօտեցումը, թէ «մենք ուստահայերս կը պաշտպանենք Ռոստահայաստանի սահմանները, իսկ Թուրքահայերը թող պաշտպանեն Թուրքահայաստանի սահմանները»: 1917 թ. Մայիսին, շարունակուող պատերազմի պայմաններում, երբ անորոշ էր ոչ միայն Կովկասի, այլեւ Ռոստաստանի ապագան, նման մօտեցումը պառակտում էր քաղաքական դաշտը եւ հայ հասարակութեանը:

Արեւմտահայերի առաջին համագումարն աշխատեց 1917 թ. Մայիսի 2-11-ը, մասնակցում էին 59 պատգամաւորներ եւ 400 հիւրեր, համագումարի աշխատանքները ղեկավարում էին Լեւոն Շանթը եւ Արամ Մանուկեանը, պատուաւոր նախագահ ընտրուեց Անդրանիկը:

Համագումարը պարզորոշ ցոյց տուեց, որ հայ ազգային երեք առաջատար կուսակցութիւնները՝ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը, Ս-Դ Հնչակեան եւ Սահմանադիր Ռամկավար կուսակցութիւնները, պահպանելով արտաքին տարբերութիւնները, պայքարելով հեգեմոնիայի եւ իշխանութեան համար, անկախ իրենց կամքից աւելի էին խորացնում արեւմտահայ եւ արեւելահայ առճակատումը եւ աշխատում էին ժողովրդին տանել իրենց ուրոյն կուսակցական ծրագրային ուղիով: Յաւօք առաջին քայլը զրուեց Արեւմտահայ առաջին համագումարում

Արեւմտահայ Ազգային Խորհրդի ստեղծումով եւ այնտեղ Դաշնակցութեան գերակշռութեամբ: Հասկանալի է, որ հայ իրականութեան մէջ, մասնաւորապէս յետփետրուարեան փուլում Դաշնակցութեան հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնն ընդունւած իրողութիւն էր, միւս կողմից վերջինիս հզօրութիւնն առարկայօրէն մեկուսացնում էր միւս ազգային ուժերին, աւելի յաճախ նրանց վերածում անհաշտ հակառակորդներին:

Այդ մասին էր Անդրանիկի յայտնած անհանգստութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, այն մասին, որ անիմաստ եւ անկարելի է Արեւմտահայերի խորհուրդ կոչել մի մարմին, որը հրահանգներ էր ստանալու դեռ գործող Թիֆլիսի Հայոց Ազգային Բիւրոյի կողմից: Նա առաջարկում էր Արեւմտեան Հայաստանի 7 վիլայէթների ներկայացուցիչներից ձեւաւորել մէկ գործող մարմին, որը անմիջականօրէն կը զբաղուի փախստականների կարիքները հոգալով, այլ, ոչ թէ ելակէտ ընդունել կուսակցական սկզբունքը:

Անդրանիկի կողմից Դաշնակցութեան շարքերը երկրորդ անգամ (առաջինը՝ 1907 թ. էր) եւ համագումարը լքելուց յետոյ, նրա համախոհներն էլ հրաժարուում են մասնակցել քուէարկութիւններին, ինչն աւելի է սրում առճակատումը: Այս երեւոյթն աւելի բորբոքուեց բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ, յանգեցնելով արդէն ճակատագրական սխալների, մասնաւորապէս Անդրկովկասեան միացեալ ազգային կառավարութիւնների՝ Կոմիսարիատի եւ Սեիմի կազմում վրաց-թաթարական դաշինքի գործելակերպի ետեւից գնալը: Աւարտելով աշխատանքները, Արեւմտահայերի առաջին համագումարն ընդունեց Լ. Շանթի խմբագրութեամբ մի շարք որոշում-նպատակներ.

1. Պահպանել Արեւմտեան Հայաստանի ժողովրդի ֆիզիկական գոյութիւնը եւ վերականգնել աւերուած տնտեսութիւնը,
2. Հայրենիքի վերաշինութիւնը,
3. Նոր սերնդի կրթութիւնը, նրա ֆիզիկական եւ քաղաքացիական դաստիարակութիւնը:

Համագումարի կենտրոնական որոշումներից էր այն, որ Հայկական Հարցի լուծումը վստահուում է Եվրոպայի Հայկական պատերազմութեանը, որը պէտք է համալրուէր արեւմտահայերով: Նախատեսուում էր նաեւ ընտրել վարչա-քաղաքական յանձնաժողով, որի նպատակը Արեւմտեան Հայաստանի բարեփոխումների ծրագրի ներկայացումն էր: Համագումարի աւարտից յետոյ Արեւմտահայերի ազգային խորհուրդը իր կազմից ընտրեց գործադիր մարմին՝ Արեւմտահայերի Բիւրօ, որը զբա-

ղուելու էր ինչպէս համագումարի, այնպէս էլ խորհրդի որոշումների իրականացմամբ: Այն աստիճանաբար ստացաւ արեւմտահայերի իւրաքանչեւ ժամանակաւոր կառավարութեան բնոյթ եւ վայելում էր Կովկասի եւ Ռուսաստանի Հայկական բարեգործական հասարակական կազմակերպութիւնների վստահութիւնը¹¹:

Հոկտեմբերեան յեղաշրջումից յետոյ Արեւմտահայ Ազգային Խորհրդի իրաւասութիւնները հիմնականում փոխանցուեցին Երեւանում Արամ Մանուկեանի նախաձեռնութեամբ ստեղծուած Ազգային եւ Ապահովութեան խորհուրդներին, որոնք կազմակերպեցին եւ գլխաւորեցին Հայկական ինքնապաշտպանութիւնը եւ 1918 թ. Մայիսեան հերոսամարտերը Արեւելեան Հայաստանում:

Հարկ է նշել, որ բոլշեւիկեան յեղաշրջումից յետոյ, երբ անդրկովկասեան նոր կառավարութիւնը՝ Կոմիսարիատը հետեւողականօրէն ձեռնամուխ եղաւ երկրամասը խորհրդային Ռուսաստանից անջատելու գործընթացին, Արեւմտահայ ազգային խորհուրդը կարեւորեց երկրորդ համագումարի հրաւիրման գործը:

Արեւմտահայերի 1917 եւ 1919 թթ. յայտնի համագումարների միջեւ ընկած ժամանակահատուածում, 1917 թ. դեկտեմբերից — 1918 թ. մայիս ամիսների ընթացքում բազմաթիւ փորձեր արուեցին՝ հրաւիրելու երրորդ համագումարը: Այդ ողջ գործընթացն ընթերցողին ներկայացուում է առաջին անգամ:

1917 թ. դեկտեմբերի 15-ին (28) Երեւանում գումարում է Արեւմտահայ ազգային խորհրդի արտակարգ ժողով, որի գլխաւոր խնդիրը արեւմտահայերի ընդհանուր համագումար հրաւիրելն էր: Նկատի ունենալով քաղաքական կտրուկ փոփոխութիւնները, հաղորդակցութեան ուղիների դժուարութիւնները՝ ժողովն անհնար համարեց մօտ ապագայում այդ համագումարի կազմակերպումը: Կարեւորում էր այն հասկանալ, որպէսզի համաժողովն արտայայտի արեւմտահայութեան ամբողջ զանգուածի շահերը եւ ընտրուած լինի ժողովրդավարական սկզբունքով: Միաժամանակ, նկատի առնելով արեւմտահայ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող վտանգը, քաղաքական ու տնտեսական մի շարք կենսական եւ շուտափոյթ լուծում պահանջող հիմնահարցերի առկայութիւնը, ժողովը որոշում է Արեւմտեան Հայաստանում հրաւիրել արեւմտահայերի համախորհրդակցութիւն: Անգամ նշանակուում է վայրն ու ժամկէտը՝ Կարին, 1918 թ., 4-ը Մարտի¹²:

Համախորհրդակցութեանը պէտք է մասնակցէին Արեւմտեան Հայաստանում, Կովկասում, Ռուսաստանում եւ Պարսկաստանում ապրող արեւմտահայերը, ինչպէս նաեւ «ներկայացուցիչներ եւրոպայի, Ամերիկայի, Եգիպտոսի թրքահայ գաղութներէն»։ Իւրաքանչիւր 3000 հոգուց ընտրելու էր մէկ պատգամաւոր։

Այսպէս կոչուած «մեկուսացուած շրջաններին» տրւում էր մէկ պատգամաւորի իրաւունք, եթէ այդ շրջանի ազգաբնակչութեան թիւը 1000-ից պակաս չէր։ Ըստ այդմ, 325.900 արեւմտահայերից Արեւմտեան Հայաստանից հրաւիրելու էին 33, Կովկաս-Ռուսաստանից՝ 47, Պարսկաստանից՝ 3, ընդհանուր՝ 83 պատգամաւորներ¹³։ ՀՅԴ օրգան «Հորիզոն» թերթի մի հաղորդագրութիւնից պարզւում է, որ վերոյիշեալ համագումարը այժմ էլ նշանակւում էր 1918 թ. Յունուարին։ Այն զբաղուելու էր գաղթականութեան վիճակով, Արեւմտեան Հայաստանի վերաշինութեան, վերջինիս ապագայ քաղաքական կառուցուածքի խնդիրներով¹⁴։

1918 թ. թուրքական արշաւանքի հետեւանքով խափանուեց նաեւ այդ նախանշուած ժամկէտը։ Մէկ այլ, արեւմտահայերի «լայն խորհրդակցութիւն» նշանակուեց Ապրիլի 20-ին (մայիսի 3), Թիֆլիսում։ Այնտեղ հրաւիրուել էին Արեւմտահայ ազգային խորհրդի, Հայաստանի Ապահովութեան խորհրդի անդամները, Կովկասի Արեւմտահայ շրջանային մարմինների 2-ական եւ Ապահովութեան խորհրդի շրջանային գործադիր մարմինների մէկական ներկայացուցիչներ, Արեւմտեան Հայաստանի շրջանային տեղական կոմիտէների երեքական, արեւմտահայ քաղաքական կազմակերպութիւնների երեքական եւ արեւմտահայ մամուլի մէկական ներկայացուցիչներ¹⁵։ Այս խորհրդակցութիւնը բացուեց, սակայն ներկայ էին միայն 35 պատուիրակ. Երեւանի եւ «երկրի» արեւմտահայութեան ներկայացուցիչները զանազան պատճառներով բացակայում էին։ Նիստը բացում է Արեւմտահայ ազգային խորհրդի նախագահ Վահան Փափազեանը՝ ներկայացնելով ստեղծուած բախտորոշ քաղաքական պահը։ Մայիսի 7-ին, երկրորդ նիստը ճանաչուեց օրինական, քանի որ ներկայ էին արդէն 50 պատգամաւորներ։ Օրակարգի հարցերն էին Բաթումի հաշտութեան բանակցութիւնները, արեւմտահայ զօրամասերի խնդիրները, արեւմտահայութեան ֆիզիկական գոյութեան հարցը¹⁶։

Եւ վերջապէս, 1918 թ. Մայիսի 4-12-ը, Թիֆլիսում հրաւիրւում է «Արեւմտահայ Բ կոնֆերանսը»։ Մայիսի 8-ի երկու նիստերը նուիրւում են մանդատների ստուգման եւ համախորհրդի լիազօրութեան սահմանների ճշգրտմանը։ Մանդատային յանձնաժողովի ղեկուցումից պարզւում է, որ համախորհուրդը հապճեպ է գումարուել, իսկ ներկայացուցիչներից ոմանք զանազան պատճառներով չէին ստացել օրինական մանդատներ։ Համախորհրդի կազմի մեծամասնութիւնը զբաղեցնում էին կուսակցութիւնները, որոնք, մասնաւորապէս, «Հորիզոնի» կարծիքով արեւմտահայութեան զանգուածներ չէին ներկայացնում, ուստի եւ պատուիրակները պահանջեցին, որ խորհրդաժողովի իրաւասութիւնը չմտենայ վճռականութեան սահմանին. առաջարկուեց այն անուանել խորհրդակցական ժողով¹⁷։

Այսպիսով, ժողովում քննարկման դրուեցին Հայոց ազգային խորհրդի երեք ղեկուցումները. 1) հաշտութեան բանակցութիւններին եւ Հայկական հարցի (Թուրքահայ դատի), 2) Հայաստանի երկրապահ զօրամասերի վիճակի եւ 3) արեւմտահայութեան ֆիզիկական գոյութեան պահպանման մասին։ Բացի այս երեք հիմնահարցերից, որոշում կայացուեց նաեւ մի կարեւորագոյն հարցի վերաբերեալ։ Հաշուի առնելով արեւմտահայութեան առջեւ ծագացած բազմապիսի խնդիրներն ու դժուարութիւնները, ուստի եւ առայժմ «երկիր» վերադառնալու անհնարնութիւնը, ինչպէս նաեւ Կովկասեան անկախ եւ հաշտութեան զնացող իշխանութեան աշխարհագրական սահմանների մէջ հայկական երկրապահ զօրամասերի գոյութիւնը, ժողովը որոշեց լուծարել Հայ Ապահովութեան խորհուրդը եւ առաջարկել Արեւելահայ ու Արեւմտահայ ազգային խորհուրդներին համատեղ իրականացնել արեւմտահայութեան ֆիզիկական գոյութեան պահպանման գերխնդիրը¹⁸։

Որոշուեց նաեւ, որ ա) մինչեւ պատերազմի աւարտն անհնար է իրականացնել արեւմտահայութեան վերադարձը՝ պատերազմի եւ ներկայ քաղաքական անորոշ կացութեան պատճառով, բ) արեւմտահայութիւնը Կովկասում չունի մի մարմին, որն իրաւասու լինի խօսել կամ բանակցել իր անուանից, ուստի եւ Բաթումի հաշտութեան բանակցութիւններին մէջ արեւմտահայութիւնը չի կարող ունենալ իր շահերի պաշտօնական արտայայտիչը (ընդգծումը մերն է. — Վ. Մ.), գ) նկատի առնելով, որ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյութեան միակ գերագոյն նպատակը պէտք է լինի այն, որ վտանգը վերաբերում է ժողովրդի երկու հատուածներին, հետեւաբար այդ ամբողջի պաշտպանութեան ջանքերը եւս պէտք է միաձուլուեն,

ուստի ժողովը որոշում է. 1) արեւմտահայութեանը վերապահել իր քաղաքական բախտի որոշումը եւ պարտադիր չհամարել արեւմտահայերի լիազօր մարմիններից չբխող ոչ մի յանձնառութիւն, 2) հետեւել Բաթումի հայտութեան բանակցութիւններին, ուսումնասիրել այն հնարաւորութիւնները, որոնք կարող են ապագայում նպաստաւոր հիմքի վրայ դնել արեւմտահայ դատը, 3) լուծարել քաղաքական նոր պայմաններին չհամապատասխանող Թիֆլիսի Հայոց ազգային խորհուրդը եւ վերջինիս վերացման գործը յանձնարարել Արեւմտահայ ազգային խորհրդին¹⁹:

Դ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 2-ԴԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐՈՒՄ

Արեւմտահայերի 2րդ համագումարը հրաւիրուեց քաղաքական նոր իրադրութեան պայմաններում: Նախորդ համագումարից այն նախ եւ առաջ առանձնանում է նրանով, որ արտայայտում էր անկախութիւն հռչակած ժողովրդի կամքը: Մտահոգիչ էր, որ պատերազմի աւարտից յետոյ չէին հանդարտուել արեւմտահայ եւ արեւելահայ քաղաքական շրջանակների հակասութիւնները, տարանջատումը: Արեւելահայութեան կողքին, որն ապրում էր յարաբերական կայունացման գործընթաց, ի դէմս արեւմտահայութեան շարունակում էր ծխալ Արեւմտեան Հայաստանի ճակատագրի ռազմա-քաղաքական լուծման խնդիրը:

Համագումարի նախաձեռնման գլխաւոր խթանը Թուրքիայի պարտութիւնն էր Առաջին աշխարհամարտում: Անտանտի յաղթական երկրները պատրաստուում էին Փարիզի խաղաղութեան վեհաժողովին, որը պէտք է ամփոփէր պատերազմի արդիւնքները, լուծէր Թուրքիայի բաժանման հարցը: Սպասւում էր առաւելապէս պատերազմական հարցի բնոյթ ձեռք բերած Հայկական Հարցի քննարկում միջազգային վեհաժողովում:

1919 թ. սկզբին, հարեւան Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հետ հաստատելով քիչ թէ շատ բնականոն յարաբերութիւններ, Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարութիւնը հնարաւորութիւն ստացաւ վերադառնալ հայութեան անբաժանելի սեփականութիւնը համարուող Հայաստանի Արեւմտեան Հայաստանի տարածքների խնդրին: Այլ. խառնեանը գտնում էր, որ «Հայկական վիլայէթները պէտք է մաս կազմեն Հայաստանի Հանրապետութեան... Երեւանը դարձել է հայութեան քաղաքական կենտրոնը, եւ պէտք է միաւորի նրա բոլոր հատուածները»²⁰:

Այս մօտեցմանը զուգահեռ խորանում էր արեւմտահայութեան զգալի մասի անհանդուրժողական վերաբերմունքը Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ: Ի դէմս Անդրանիկի, Ա. Զօպանեանի եւ այլոց պետութիւնը կոչւում էր «Արարատեան Հանրապետութիւն», «Կովկասի

Հայկական Հանրապետություն», «Երեւանեան Հանրապետութիւն»՝ շեշտելով, որ այն ղեռնու Հայաստանը չէ, որ պատմական Հայրենիքի մեծ մասի խրնդիրը լուծուած չէ: «Տասնամեակներ շարունակ,— գրում է Ս. Վրացեանը,— Հայ քաղաքական միտքը դաստիարակուել է այն ոգով, որ Հայաստանը գտնուում է Բարդղի լեռնաշղթայից (Հայկական Պար) այն կողմ, որ Համահայկական խնդիրները կապուած են միմիայն Թուրքահայաստանի հետ, եւ յանկարծ, չգիտես որտեղից, անսպասելի մի վայրում առաջանում է ինչ—որ Հայաստանի Հանրապետութիւն: Ընդունելի՞ է արդեօք սա: Արեւմտահայութեան համար դա հասկանալի չէ»²¹:

Իրականութիւնը կայանում է նրանում, որ մինչեւ Ռուսաստանի փլուզումը՝ 1917 թ. հոկտեմբերեան բոլշեւիկեան հակայեղափոխական յեղաշրջումի հետեւանքով, Արեւելեան Հայաստանի կոմկուսեան որեւէ հատուածում հայկական պետականութեան վերականգնման որեւէ ծրագիր կամ նպատակ գոյութիւն չի ունեցել: Հայկական հարցը հետապնդում էր Արեւմտեան Հայաստանի բարենորոգումների, կամ ամենաշատը հեռուոր ապագայում ինքնորոշման հարցերը:

1918 թ. Դեկտեմբերին արեւմտահայ մի շարք գործիչներ Երեւանում շարունակում են հրաւիրել խորհրդակցական ժողովներ, որտեղ քննարկւում էր նոր համագումարի հրաւիրման անհրաժեշտութիւնը:

1917 թ. Դեկտեմբերի 19—ին Երեւանում վերածննդաւորուեց Արեւմտահայերի համագումարը նախաձեռնող կազմկոմիտէ՝ Գրիգոր Բուլղարացու (Վանի, 1915 թ. հերոսամարտի մասնակից) պատուաւոր նախագահութեամբ: Կոմիտէի կազմում էին նաեւ Արմէն Սասունին, Վարդգատ Տէրոյեանը (նախագահ), Ռուբէն Դրամիեանը, Արսէն Կիտուրը, Մախլուտօն (Սմբատ Բորոյեան) եւ այլք: Հայաստանի խորհուրդը յատկացրեց 35 հազար ռուբլի: 1919 թ. Յունուարի 1—ին համագումարի կազմկոմիտէն հրապարակեց «Արեւմտեան Հայաստանի Հայ գաղթականներին» ուղղուած կոչը, որտեղ նախանշուած էին երկու հիմնական խնդիրներ.

1. Արեւմտահայ գաղթականների քաղաքական նպատակների եւ ներկայացուցչութեան ձեւաւորումը,
2. Ներգաղթի խնդիրը:

Նոր համագումարը կազմկոմիտէի արեւմտահայ գործիչների կողմից դիտուում էր որպէս Հայաստանի Հանրապետութիւնում արեւմտահայերի ներկայացուցչական, քաղաքական մարմին: Հաշի առնելով այն հանգամանքը, որ Արեւմտահայերի համագումարը հանդիսանում է ՀՀ—ում

ընակուող արեւմտահայերի ներկայացուցչական մարմինը, կազմկոմիտէն պատուիրակների ընտրութիւնը իրականացրեց ոչկուսակցական, երկաստիճան սկզբունքով: Տեղերում 300—500 արեւմտահայերը պէտք է ընտրէին շրջանային պատգամաւորներ, որոնք էլ իրենց հերթին շրջանային ժողովներում ընտրելու էին համագումարի պատգամաւորներ՝ այն հաշուարկով, որ իւրաքանչիւր 3000 արեւմտահային ներկայացնէր մէկ պատգամաւոր: Այսպէս, 223.690 փախստականներ ներկայացնում էին 55 պատգամաւորներ, որոնցից 47—ը դաշնակցականներ էին, 5—ը՝ սահմանադիր—առակաւարներ: Անդրանիկը հրաժարուեց մասնակցել համագումարին, պատճառաբանելով, որ այն հրաւիրուած է Երեւանում, առանց արտերկրի արեւմտահայ պատուիրակների մասնակցութեան: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե—ն, ինչպէս առաջին համագումարի ժամանակ, այս անգամ էլ ուղարկեց իր ներկայացուցիչ Գ. եպիսկոպոս Չօրեքչեանին:

Արեւմտահայերի 2—րդ համագումարը կայացաւ Երեւանում Փետրուարի 6—13—ը: Ընտրուում են երեք համանախագահներ՝ Գ. Բուլղարացին, Վ. Տէրոյեանը եւ Վ. Քրմոյեանը: Հանրապետութեան ղեկավարութիւնը ի դէմս Յ. Քաջաղունու, յոյս ունէր այս համագումարում վերջ դնել Հայ հասարակութեան պառակտմանը: Համագումարն ընդունեց արեւմտահայութեան վերաբերեալ մի շարք կենսական որոշումներ, այդ թւում արեւմտահայերի վիճակի, Արեւմտահայերի 1—ին համագումարի կողմից ստեղծուած Ազգային խորհրդի գործունէութեան, ներգաղթի եւ այլն:

Այս ամէնի հետ մէկտեղ կենտրոնական եւ ծրագրային որոշումը վերաբերում է համագումարի կողմից «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի» հռչակմանը: Համագումարի մասնակիցների մի մասը լսելով Քաղաքական յանձնաժողովի (Խաչատուր Բոնապարտեանի գլխաւորած) զեկուցումը, գտնում էր, որ անհրաժեշտ է հռչակել այդ պատմական ակտը եւ պատգամաւորներ ուղարկել Հայաստանի Հանրապետութեան պառլամենտ: Միւս մասը կարծում էր, որ մտնելով Արեւելեան Հայաստանի խորհրդարանի կազմի մէջ, արեւմտահայերը կը դառնան Հանրապետութեան քաղաքացիներ եւ այդպիսով Հայկական հարցը կը մեռնի: Խ. Բոնապարտեանի երկրորդ զեկուցումից յետոյ էլ այս տարաձայնութիւնը չյաղթահարուեց: Դաշնակցութիւնն ի դէմս Ռ. Դրամիեանի հաւատացած էր, «որ երկու Հայրենիքների գոյութիւնը կը թուլացնի մեզ»:

Ռամկավար փոքրամասնութեան տեսակէտն արտայայտող Ս. Յարութիւնեանը մի կողմից գտնուում էր, որ համագումարն իր ձայնը պէտք է տայ Պօղոս Նուբարի կառավարութեանը, միւս կողմից, որ կարիք չկայ մասնակցել պառլամենտի աշխատանքներին, որպէսզի թուրքահայերի հարցը դուրս չգայ իր միջազգային կարգավիճակի սահմաններից: Հիմնաւորումը հետեւեալում էր. արեւմտահայերը միաժամանակ պէտք է ճանաչէին ե՛ւ Պ. Նուբարի ե՛ւ Յ. Քաջազնունու կառավարութիւնները: Միացեալ Հայաստանի գաղափարը կ'իրականանար այս երկու կառավարութիւնների փոխադարձ համաձայնութեամբ՝ միացեալ սահմանադրութեան եւ միացեալ կառավարութեան կազմաւորման պայմաններում:

Փետրուարի 12-ին Արեւմտահայերի 2-րդ համագումարն ընդունեց «Քաղաքական բանաձեւ»: Այն հռչակում էր Ազատ եւ Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը, վստահութիւն էր յայտնում վերջինիս առաջին վարչակազմի՝ Պօղոս Նուբարի կարիքներին, յայտարարում էր միացեալ քաղաքական եւ պետական կամքի ու նպատակների միասնութիւնը, պարտաւորեցնում էր նորընտիր «Գործադիր մարմին» յարաբերութիւնների մէջ մտնել ՀՀ կառավարութեան հետ, դաշնակից տէրութիւններից երաշխիքներ էր պահանջում՝ «Միացեալ եւ Ազատ Հայաստանի» պետական գոյութեան համար, ռազմա-դաշտային դատարանի միջոցով պատիժ էր պահանջում «վայրագ յանցագործներ Վիլհելմի, Էնվէրի, Թալէաթի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհաէդդին Շաքիրի եւ այլ ղեկավարների նկատմամբ», պահանջում էր Օսմանեան կառավարութեան կողմից հայերի կրած վնասների փոխհատուցում²²: Բանաձեւի 5-րդ կէտի դէմ (այն մասին, որ «Գործադիր մարմինը» Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեան եւ պառլամենտի հետ միասին պէտք է ձեռնարկէր իրական քայլեր՝ Միացեալ, Ազատ Հայաստանի հռչակման ուղղութեամբ) քուէարկեցին ռամկավարները եւ լեքցին համագումարը: Նրանք գտնում էին, որ ստեղծուած իրավիճակում պէտք է գործել հետեւեալ կերպ. Փարիզում միջազգային վեհաժողովին զուգահեռ, որտեղ մասնակցում էին հայկական գաղթօջախների, Արեւմտեան Հայաստանի եւ Կովկասի 50 հայ պատգամաւորներ, նրանք առաջին պլան էին մղում Ազգային համագումարի աշխատանքը եւ գտնում, որ «ազգային համագումարն ունի աւելի շատ իրաւունքներ եւ հնարաւորութիւններ, որպէսզի ընթացք տայ թուրքահայաստանի հարցին, քան թէ թուրքահայ փախստականների մի մասը ներկայացնող սահմանափակ համագումար»²³:

1919 թ. Ապրիլի 26-ին ՀՀ Պառլամենտը ընդունեց «Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան Ակտը», զբաղեցրեալ փորձելով շրջանցել եւ առաջ անցնել Նուբարի Ազգային Պատուիրակութեան քայլերից եւ Փարիզում անցկացնել պաշտօնական Հայաստանի դիրքը: Փետրուարի 13-ի վերջին նիստում, համագումարը զաղտնի քուէարկութեամբ ընտրեց «Արարատեան Հանրապետութիւնում Բնակւող Արեւմտահայերի Գործադիր Մարմին»:

Այսպիսով, ձեւաւորուած էր նոր կառավարութիւն՝ Արարատեան Հանրապետութեան կառավարութեանը զուգահեռ: Գործադիր մարմինը ձեւաւորուած էր պետական սկզբունքներով, նախագահին եւ անդամներին տրուած էր նախարարների դեր:

Ուշագրաւ է, որ Փետրուարի 25-ին, ՀՀ Կառավարութիւնը քննելով Գործադիր մարմնի ուղերձը, միաձայն հաւանութիւն տուեց փաստաթղթին:

1919 թ. Մայիսի 28-ին, Հայաստանի Հանրապետութեան տարեգարծի առթիւ հանդիսաւոր կերպով հռչակուեց «Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան Հռչակագրի Ակտը»: Ակտի տեքստում առանձնապատուկ շեշտւում էր Արեւմտահայերի 2-րդ համագումարի որոշման կարեւորութիւնը: Նախորդ օրը, հռչակագրի որոշումը իրականացնելու նպատակով, ՀՀ Նախարարների Խորհուրդը օրէնք ընդունեց, ըստ որի Հայաստանի Խորհրդի կազմը ընդլայնւում էր արեւմտահայ 12 ներկայացուցիչներով:

ՀԶԴ եւ ՀԺԿ տարաձայնութիւնները անդիջում դարձան յատկապէս «Միացեալ եւ անկախ Հայաստանի» հռչակումից յետոյ:

Ակտի նկատմամբ իր անհամաձայնութիւնն յայտնեց Պ. Նուբարի գլխաւորած Ազգային պատուիրակութիւնը: Նրան սատարող ուժերի՝ Սահմանադիր-Ռամկավար եւ Ազատական-ազգային (նախկին Վերակազմեալ Հնչակեան) կուսակցութիւնների հետ անհամաձայնութիւնը յայտնեց նաեւ ՀԺԿ-ն: Միացեալ Հայաստանի գաղափարի կրողը ՀԺԿ-ն իրեն էր համարում: Կուսակցութեան գործիչներից Տէր-Խաչատրեանը գտնում է, որ այդպիսի ակտ իրաւասու է հռչակել միայն Փարիզի ազգային համագումարի եւ Հայաստանի Խորհրդի միացեալ նիստը: Ս. Յարութիւնեանը մայիսի 28-ի ակտը համարում էր միակողմանի, գտնելով, որ այն չունէր Պ. Նուբարի հաւանութիւնը, չէր բխում Հայկական հարցի միջազգային բնոյթից եւ կարգավիճակից, ուստի պէտք է չեղեալ յայտարարուէր:

1919 թ. յունիսի 4-ին ՀԺԿ-ն՝ ի նշան բողոքի, դուրս եկաւ կառավարութեան կազմից: Նրանք ետ կանչեցին նաեւ խորհրդարանական ընտրութիւններին նախապատրաստուող իրենց 65 թեկնածուներին: ՀԺԿ-ն հրաժարուեց իշխանութեան մաս կազմելուց եւ ընդդիմադիր ուժ դարձաւ:

Արեւմտահայերի 2-րդ համագումարը պատմական կարեւոր նշանակութիւն ունեցաւ: Նախ եւ առաջ դա այն է, որ վճռական քայլ արուեց հայ ժողովրդի երկու հատուածների մերձեցման, քաղաքական գործիչների հաշտեցման ուղղութեամբ: Պէտք է ընդգծել այն հանգամանքը, որ նախաձեռնութիւնը պատկանում էր արեւմտահայերին, ինչը բխում էր ժողովրդի այդ հատուածի օրհասական, ողբերգական վիճակից: Անհնար է նսեմացնել այն հանգամանքը, որ Արեւելեան Հայաստանի տարածքում արեւմտահայերի վճռական մասնակցութեամբ կերտուած Մայիսեան հերոսամարտերը բարոյական եւ շօշափելի փոխհատուցում էին պահանջում:

1878 թ. Բեռլինի վեհաժողովից յետոյ, Հայկական Հարցն առաջին անգամ յառնեց համահայկական քաղաքական ծրագրի տեսքով ու նաեւ որպէս հետեւանք՝ համատեղ գործունէութեան եւ փոխադարձ զիջումների:

1919 թ. սկսած, Միացեալ, Անկախ Հայաստանի գաղափարը հայ հասարակական-քաղաքական միտքը մեկնաբանել է որպէս «Հայ Դատ», ընդարձակելով եւ ընդգրկուն դարձնելով Հայկական հարցի էութիւնն ու բովանդակութիւնը:

Ե. ՓԱՐԻԶԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԸ

Խաղաղարար վեհաժողովի նախաշեմին, 1919 թ. Փարիզում հրաւիրուած Ազգային համագումարը նպատակ ունէր ի մի բերել արեւմտահայութեան եւ հայկական գաղթօջախների դիրքորոշումը համահայկական խնդիրների նկատմամբ:

1918 թ. Հոկտեմբերի 15-ին Պ. Նուբարը նամակ-չրջաբերական տարածեց հայկական խոշոր գաղթօջախներում, արեւմտահայերի եւ արեւելահայերի շրջանում, որպէսզի ներկայացուցիչներ ուղարկեն Փարիզ: Այստեղ, համահայկական համագումարը պէտք է կազմեր ազգային պահանջների միասնական ծրագիր եւ ընտրեր մի մարմին, որը կը հետեւէր դրա իրականացմանը: Այդ շրջաբերականը Պ. Նուբարը կրկնեց նաեւ 1919 թ. Յունուարի 1-ին:

Համագումարին մասնակցելու էին հրաւիրուել 8 արեւմտահայեր, 8 արեւելահայեր (կովկասահայեր), 4 ամերիկահայեր, 2-ական պատգամաւոր Եգիպտոսից, Պարսկաստանից, Յրանսիայից, Անգլիայից, 1-ական՝ Իտալիայից, Շուեյցարիայից, Հնդկաստանից, Ճաւա կղզուց, Բալկանեան երկրներից, Յունաստանից: Պ. Նուբարը նման ներկայացուցչութեան միջոցով նախ ձգտում էր Համահայկական համագումար հրաւիրել, ապա եւ ձեւաւորել աւելի ծանրակշիռ ու հեղինակաւոր պատուիրակութիւն, հայկական պահանջների միասնական ծրագիր եւ որպէս այդ ամէնի տրամաբանական աւարտ՝ Փարիզում ձեւաւորել համահայկական կառավարութիւն:

Համագումարը հինգ նախապատրաստական նիստերից յետոյ՝ Փետրուարի 24-ին պաշտօնապէս բացուեց: Այն ունեցաւ 43 նիստ եւ փակուեց Ապրիլի 22-ին²⁴: Մասնակից 38 պատգամաւորներից էին. Պօղոս Նուբարը, Աւետիս Թերիզըւշեանը, Վահան Փափագեանը, Լեւոն Շանթը, Եղիշէ Արք. Դուրեանը, Յովհաննէս Խան Մասեհեանը, Միքայէլ Վարանդեանը, Յակոբ Նեւրուզը, Վահան Թեքէյեանը, Յարութիւն Սոստիչեանը, Գարրիէլ Նորատունկեանը, Արմէն Գարօն, Միհրան Տամատեա-

նը, Երուսաղե Աղաթոնը, Արշակ Զօպանեանը եւ այլոք: Պատգամաւորներէից 5-ը Արեւմտեան Հայաստանից էին, 2-ը՝ Պարսկաստանից, 5-ը՝ Կ. Պոլսից, միւսները գաղթօջախներէից: Ձայնի իրաւունքով մասնակցում էին նաեւ Ազգային պատուիրակութեան կողմից հրաւիրուած 6 անձ: Մասնակիցների 1/3-ը գաղանկցականներ էին, նոյնքան էլ ռամկավարներ կային: Համագումարի նախագահ ընտրուեց Գ. Նորատունկեանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Տէր-Յակոբեանը եւ Ար. Զօպանեանը: Աւ. Ահաբոնեանը եւ Հ. Օհանջանեանը հրաժարուեցին ձայնի իրաւունքով մասնակցութիւնից, նշելով, որ լիազօրուած են մասնակցելու միայն Հաշտութեան Վեհաժողովին: Այսպէս, արեւելահայերի լիազօրուած կարգավիճակով ներկայացուցիչների բացակայութիւնը շատերի համար հնարաւոր չէր դարձնում համագումարը համազգային կոչելու. այն հռչակուեց Ազգային եւ պէտք է ներկայացնէր արեւմտահայութիւնն ու գաղթօջախները: «Զիրենք միացնողը անկասկած սրբազան գաղափարն էր. հայութեան տառապանքին վերջ տալ եւ ունենալ սեփական Հայրենիք, — գրում էր Վ. Փափագեանը եւ աւելացնում, — նպատակին երկարող ճամբաներն էին, որ կը տարբերէին աւելի յաճախ»:

Միասնական եւ մէկ համահայկական կառավարութեան ու խորհրդարանի ստեղծման հետեւողական կողմնակից էր Լեւոն Շանթը: Նա գտնում էր, որ օրինակ, Կարինում հնարաւոր է 2-3 շաբաթուայ ընթացքում ձեւաւորել այդ խորհրդարանը: Ընտրութիւնների կազմակերպումը եւ պետութիւնների հետ յարաբերութիւնների կարգաւորումը ենթադրուում էր յանձնարարել հէնց Փարիզի համագումարին: Ի դէպ, նա դէմ էր նաեւ համագումարը «թրքահայոց» կամ «գաղութահայ» կոչելուն, ելնելով միայն այն հանգամանքից, որ շուրջ 2 միլիոն կովկասահայութիւնը չի ներկայացուած: «Ժողով մը իր անունը չ'առնէր իր կազմէն, — նշում էր Շանթը, — այլ գործէն, որուն համար հրաւիրուած է: Այս ժողովը համազգային դատն մըն է, որ կը քննէ եւ անոր յաջողութեան ու իրականացման կը ձգտի: Ինչպէս գործը համազգային է, միջոցներն ալ՝ համազգային դատի պաշտպանութեան եւ իրականացման համար՝ անհատական, խմբակցական կամ կուսակցական չեն, այլ որոշապէս եւ ուղղակի համազգային: Համազգային դատ՝ համազգային միջոցներով: Երբ յիսուն տարի առաջ թրքահայատակ հայերու Պոլսոյ ժողովին չխնայեցինք «Ազգային ժողով» անունը, եթէ այս վերջին օրերուն Կովկասի ինքնապաշտպանութեան մարմնին՝ Ազգային խորհուրդին, որուն «Ազգային» անունը ամենայն իրաւամբ դրուեցաւ, առանց որ անոր

մասնակցած ըլլային ասդին մնացած մօտ երկու միլիոն հայերը, ինչո՞ւ այս ժողովին կը զլանաք այս անունը: Կովկասեան Հանրապետութիւնը 64.000 քառակուսի քիլոմետր տարածութեամբ, հեռու է Հայաստանի բոլոր սահմանները պարունակելէ»²⁵:

Բացառիկ արդիական հնչեղութիւն ունի նաեւ Աւ. Թերզիպաշեանի հիմնաւորումը. «Իրականին մէջ, այս ժողովը թրքահայերէն բաղկացած է, սակայն իր նպատակը համազգային է: Ժողովը կրնայ զբաղել առայժմ թրքահայոց համար մասնաւոր եղող, թէպէտ ի վերջոյ դարձեալ ընդհանուր հայկական բնոյթ ունեցող խնդիրներով»²⁶:

Ազգային համագումարի կազմկոմիտէն անհրաժեշտ էր համարում աշխարհի բոլոր երկրների հայերի կողմից ներկայացուցչական մարմնի ստեղծումը՝ ա) մշակելու համար Հայ ազգի պահանջների ծրագիրը դէպքերու ստեղծած նոր կուսակցութեան համաձայն, բ) ընտրելու Գործադիր ժողով մը, որ պաշտօն պիտի ունենայ հետապնդելու այդ ծրագրի իրականացումը եւ գ) այդ նպատակով կազմկոմիտէն նախաձեռնութիւն կը ստանձնի հրաւիրելու Արեւմտահայերի ազգային համագումար»²⁷: Ներկայացուցչական կազմի ընտրութեան եղանակը հետեւեալն էր՝ Ազգային համագումարի անդամները պէտք է ընտրուեն իւրաքանչիւրը իր երկրի մէջ սովորական դարձած ընտրական օրէնքներին համաձայն: «Արեւմտահայերի ազգային համագումար» եզրոյթը Աւետիս Թերզիպաշեանը ձեւակերպում էր այսպէս. «Մէկ նպատակի ձգտող գործունէութեան վրայ թրքահայութեան անունը եւ դրոշմը առանձին պահպանելու պէտքը, Ռուսահայ ազգային խորհրդի հետ համաձայնութեամբ, ճանչցուած էր երկու նկատառումներով. ա) խուսափելու համար այն բարդութիւններից, որոնք կրնային ծագել իրաւական տեսակէտներից, ռուսահայերի համար, բ) անվթար տանելու համար թրքահայոց դատի միջազգային բնոյթը» (ընդգծումը մերն է. — Վ. Մ.)²⁸:

Համագումարի աշխատանքների ընթացքում ընտրուեց համագումարի դիւանը (նախագահութիւն)՝ Գ. Նորատունկեանի նախագահութեամբ: Քննուեց եւ վաւերացուեց համագումարի ներքին կանոնագիրը, ժողովի իրաւասութիւնը եւ աշխատանքային ծրագիրը:

Ազգային համագումարը մէկ ամսում պէտք է մշակէր ազգային պահանջների ծրագիր եւ ձայների մեծամասնութեամբ ընտրէր 7 անդամներից բաղկացած Գործադիր ժողով: Այդ աշխատանքը կատարելուց յետոյ այն պէտք է ցրուէր եւ կրկին գումարուէր նախատեսուած կարգով:

Գործադիր ժողովի կենտրոնը լինելու էր Փարիզը, որն իր ներկայացուցիչներին պէտք է նշանակէր Լոնդոնում, Հռոմում, Վաշինգտոնում եւ այլուր: Այդ ներկայացուցիչները կարող էին ընտրուել թէ համագումարի անդամների կազմից եւ թէ դրսից: Կարեւորում ենք նաեւ Միհրան Տամատեանի ղեկավարումը, թէ «Ազգային պատուիրակութեան իրաւագիրը (կազմկոմիտէի նպատակների ծրագիրը.— Վ. Մ.) ինքնին կը բաւէ, ապացուցելու համար այս ժողովին ունեցած մեծ հեղինակութիւնը: Ոմանք գայն պզտիկցնել կ'ջանան: Իմ կարծիքով, ժողովն իր աշխատութիւնը չի կըրնար վերջացած նկատել մինչեւ որ իր հաւաքման նպատակը կազմող Ամբողջական Հայաստանի ազատագրման գործը յաջողութեամբ չպսակւի»²⁹:

Առաջին նստաշրջանի փակման առթիւ (8 Ապրիլի 1919 թ.) համագումարը պարտք համարեց «իր եղբայրական ջերմ ողջոյններն ուղղել Հայկական Հանրապետութեան, անոր մէջ տեսնելով վեց հարյուր տարի ի վեր առաջին անգամ վերագարթնող հայ ազատութեան հրճուառիթ պաքտերը եւ յոտնկայս իր խորին յարգանքն ու պաշտամունքը յայտնեց մեր ցեղի բազմաչարչար նահատակներուն յիշատակին, որոնք իրենց հերոսական պայքարով պատրաստեցին Հայկական դատին յաղթանակը»³⁰: Համագումարը նաեւ կոչ ուղղեց դաշնակից պետութիւններին ու ազգերին:

Համագումարը վաւերացրեց Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուած Հայկական պահանջների ծրագիրը, ընտրեց նոր պատուիրակութիւն, ճշտեց Հայութեան նիւթական վնասի չափը: Համագումարի յատուկ յանձնախումբը կազմեց պատերազմի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած նիւթական վնասի չափը՝ 19 մլրդ 130 մլն 982 հազար Ֆրանկ, որը հաւասար էր 3 մլրդ 750 մլն դոլարի:

Համագումարի 17-րդ նիստում Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ներկայացուցիչների կողմից քննադատուեց մանդատ պահանջելու հարցը, մասնաւորապէս, մանդատի այն ձեւը, որն առաջարկում էր Հայաստանին: Այն նախատեսուած էր Գերմանիայի նախկին աֆրիկական գաղութներին համար, հաշուի չէին առնուած հայկական քաղաքակրթութեան խաղացած դերն ու համամարդկային արժէքները: Որոշուեց, որ Հայաստանը ձգտելու է բացարձակ անկախութեան եւ մանդատը գործելու է կարճ ժամանակով եւ սահմանափակ իրաւունքներով: Վէճեր էին ծագում նաեւ մանդատը ԱՄՆ-ին կամ Ֆրանսիային յանձնելու հարցի շուրջ:

Առաջարկում էր պահպանել հայկական լեզունը եւ այն դարձնել հայկական բանակի կորիզը, այն դէպքում, եթէ Ֆրանսիան զաղարեցնի վերջինիս հովանաւորութիւնը:

Բոլոն քննարկումներ առաջացան յատկապէս Միացեալ Հայաստանի հարցի շուրջ: Հայ պատգամաւորները բաժանուեցին երկու հակադիր թեւերի: Պ. Նուբարը, ռամկավարները եւ նրանց համակիրները անհրաժեշտ էին համարում Արեւմտեան Հայաստանի հիմքի վրայ ստեղծել միասնական Հայաստանի կառավարութիւն, որին պէտք է միանար Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Դա պատճառաբանում էր նրանով, որ թուրքահայ դատը կապուած է թուրքիայի հետ եւ որ դաշնակիցները խոստացել են այն լուծել, իսկ ռուսահայերի հարցի լուծումը պարզ չէ, քանի որ Ռուսաստանը վաղ թէ ուշ վերագառնալու է Կովկաս եւ ՀՀ-ի միացումը Արեւմտեան Հայաստանին կարող է ղեկուել որպէս «անբեւոյս» (բռնակցում):

Դաշնակցականներն ու նրանց համակիրները անհրաժեշտ էին համարում ՀՀ-ը ճանաչել Միացեալ Հայաստանի հիմք եւ միասնական խորհրդարան կազմելու համար ընտրութիւններ անցկացնել գաղթօջախներում: Դաշնակցականները ընդգծում էին, որ միայն հանրապետութեան բանակի միջոցով կարող էին ազատագրել Արեւմտեան Հայաստանի տարածքները, անհիմն էին համարում գոյութիւն ունեցող հանրապետութիւնը միացնել գոյութիւն չունեցող պետութեան հետ: Ի վերջոյ, համագումարն Ազգային Պատուիրակութեանը յանձնարարեց Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ լուծել Միացեալ կառավարութիւն եւ խորհրդարան ձեւաւորելու հարցը: Արեւելահայ-արեւմտահայ բախումը դրսեւորուեց նաեւ Միացեալ պատուիրակութիւն կազմելու հարցում: Աւ. Ահարոնեանն առաջարկում էր ընտրել երեք պատուիրակ, որոնք միանալով ՀՀ երեք պատուիրակութիւններին կը կազմէին միացեալ պատուիրակութիւն: Պ. Նուբարը դէմ էր եւ առաջարկում էր ընտրել արեւմտահայ չորս պատուիրակներ: Ընտրուեց պատուիրակութիւն՝ 6 անդամներով. Պ. Նուբար (նախագահ), Ա. Տէր-Յակոբեան (անկուսակցական), Գ. Փաստրմաճեան (Արմէն Գարօ) (ՀՅԴ), Հ. Նեւրուզ (ՀՅԴ), Ար. Զօպանեան (ՌԱԿ), Վ. Թէքէեան (ՌԱԿ): Նոր Ազգային պատուիրակութիւնը պէտք է շարժուէր համագումարի հաստատած հետեւեալ հրահանգներով.

ա) Հետապնդել հայկական պահանջների ամբողջական իրականացումը,

բ) Նպաստել Միացեալ կառավարութեան ստեղծմանը,
գ) Հայաստանը դարձնել Ազգերի Լիգայի անդամ:

Այդ նպատակներին հասնելու համար անհրաժեշտ էր.

1. Գրաւել հայկական հողերը,
2. Թուրքական իշխանութիւններին վտարել հայկական տարածքներից,
3. Զօրացնել եւ ստուարացնել հայկական զինուած ուժերը,
4. Մահմեդականացած հայերին եւ դերի կանանց վերադարձնել,
5. Հետապնդել վնասների հատուցման հարցը,
6. Հայկական Զարդերի մեղաւորներին ենթարկել պատասխանատուութեան,
7. Հայաստան վերադարձնել տարազիրներին,
8. Զարկ տալ հայանպաստ քարոզչութեանը,
9. Զեւարկել Հայաստանի մասնագիտական ուսումնասիրութիւն,
10. Սերտ յարաբերութիւններ հաստատել Դաշնակից կառավարութիւնների հետ,
11. Լաւ յարաբերութիւններ հաստատել սահմանակից ազգերի հետ,
12. Ազգային պատուիրակութիւնը մշտական կապի մէջ էր լինելու հայկական բոլոր կենտրոնների հետ եւ պէտք է հաշուետւութիւն տար նրանց,
13. Հովանաւորող պետութիւնը չպէտք է կախման մէջ ընէր Հայաստանին,
14. Հայաստանում ապրող ազգերի համար պէտք է վարէին հետեւեալ քաղաքականութիւնը.

ա) Թուրքերին տեղափոխէին Թուրքիա, այնտեղի հայերին՝ Հայաստան,

բ) Քոչուր կամ հայկական կոտորածներին մասնակցած քրդական ցեղերին հեռացնել Հայաստանից, երկրագործ քրդերին համարել Հայաստանի քաղաքացիներ (եթէ ամբողջութեամբ զինաթափուէին),

գ) 1899 թ-ից յետոյ Հայաստան եկած մուհաջիրները պէտք է հեռանային,

դ) Պէտք է օժանդակել ասորիներին՝ ձեռք բերելու ինքնավարութիւն,
է) Պոնտոսի յոյների համար նախատեսուում էր մշակութային ինքնավարութիւն:

Ազգային պատուիրակութիւնը ներկայացնելու էր արեւմտահայերին, ՀՀ պատուիրակութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութեանը: Միաժամա-

նակ որոշուեց միաւորել դրանք Ամբողջական Հայաստանի պատուիրակութեան մէջ:

1919 թ. Հոկտեմբերի կէսերին Երեւան ժամանեց Ազգային Պատուիրակութեան առաքելութիւնը՝ նախագահ Վ. Թէքէեանի գլխավորութեամբ (անդամներ՝ Ն. Տէր-Ստեփանեան, Մ. Յարութիւնեան): Բանակցութիւնները ՀՀ կառավարութեան պատուիրակութեան հետ ընթացան Հոկտեմբերի 29-ից մինչեւ Նոյեմբերի 16-ը: Քննարկուող կենտրոնական հարցը ամբողջական Հայաստանի վարչական կազմի խնդիրն էր: Այս հարցը զուգահեռաբար քննարկում էր նաեւ ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, որն իր կողմից գործուողող պատուիրակներին տալիս էր հիմք-որոշումներ՝ Պ. Նուբարի պատուիրակութեան հետ բանակցելու համար: Դրանք էին՝ ա) Սկզբունքով կ'ընդունուի բանակցութիւն սկսել: բ) Բանակցութիւնը պիտի կատարէ կուսակցութիւնը: գ) Երկու պատուիրակութիւնները միացնելով կազմել մէկ պատուիրակութիւն: Պատուիրակութիւնը պէտք է ղեկավարուի Հայաստանի Հանրապետութեան հրահանգներով եւ պատասխանատու է անոր առջեւ: Պատուիրակութեան պետ կարող է լինել Պօղոս Նուպարը: դ) Թէ՛ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թէ՛ Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս նշանակել լրացուցիչ ընտրութիւններ: է) Խորհրդարանի լրացուցիչ ընտրութիւններ կատարել 50 (յիսուն) նոր պատգամաւորներու: զ) Կառավարութեան անդամներուն կէսէն ոչ պակասը կը նշանակուի արեւմտահայերէն: ի) Ապահովելով դաշնակցական մեծամասնութիւնը կառավարութեան մէջ, կարող ենք տեղ տալ նաեւ Փարիզի Պօղոս-Նուպարի պատուիրակութեան թեկնածուներուն, պայմանով, որ պատասխանատու ըլլան պառլամենտին: լ) Յայտարարել ընդհանուր ժողովի բանագնացներուն, որ Պօղոս-Նուպարի պատուիրակութեան հետ բանակցելու ատեն, ամբողջապէս կանգնեն ընդհանուր ժողովի մշակած պայմաններուն վրայ: Այդ պայմանները ամբողջապէս չընդունուելու պարագային բանակցութիւններին պէտք է վերջ տալ³¹:

Վ. Թէքէեանի կողմից ներկայացուած ծրագրում նախատեսուում էր, որ ամբողջական Հայաստանի վարչապետը պէտք է լինէր արեւմտահայ (նկատի էր առնուում Պ. Նուբարը), որը մնալու էր Փարիզում: Նա ընտրելու էր իր տեղակալին՝ դեր-վարչապետին, որի նստավայրը Երեւանն էր լինելու: Նշուում էր նաեւ, թէ Հայ ժողովրդի որ հատուածից քանի նախարար պէտք է ընտրուէին ապագայ կառավարութիւնում: Նախատեսուում էր նաեւ Փարիզի վեհաժողովին ներկայացուող Միացեալ Պա-

տուրիրակութեան կազմը (նախագահ՝ Պ. Նուբար, անդամներ՝ 4 արեւմտահայ եւ 3 արեւելահայ): Առաջարկուեւ էր անցկացնել խորհրդարանական նոր ընտրութիւններ եւ ապագայ Մեծ Հայաստանի մայրաքաղաքը Երեւանից տեղափոխել Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներէց մէկը:

Այս առաջարկները չընդունուեցին Հանրապետութեան Կառավարութեան կողմից. չընդունուեցին նաեւ Դեկտեմբերի 9-ին Ալ. Խատիսեանի ուղարկած առաջարկները: Ս. Վրացեանի արտայայտութեամբ «Հայ-Հայկական» բանակցութիւններն աւարտուեցին ոչ-որի հաշուով: Ալ. Խատիսեանի նամակը նպատակ ունէր փոխհամաձայնութիւն ձեռք բերել: Այնտեղ առաջարկուեւ էր՝ մինչեւ Միացեալ Խորհրդարանի գումարումը կազմել Միացեալ Կառավարութիւն, Հաշտութեան վեհաժողովի երկու պատուիրակութիւնները ձուլուեւ են եւ կազմուեւ մէկ պատուիրակութիւն՝ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի գլխաւորութեամբ, երկու Հայաստանները իրենց անկախ միութիւններ միանուեւ են միմեանց: Մօտեցումների հիմնական տարբերութիւնն արտայայտուեւ է նաեւ Ս. Վրացեանի Արմէն Գարոյին ուղղուած գրութեան մէջ. «Մեր մտաւորականութիւնը դրսից է ուզուեւ վայելել անկախ Հայաստանը: Միքայէլին (Վարանդեանին նկատի ունի) խնդրեցինք, որ գայ. պատասխանեց, թէ ներկայութիւնն անհրաժեշտ է Հռոմում: Խատիսեանը ասուեւ էր, թէ Աւետիքը (Ահարոնեանին նկատի ունի) իրեն գրել է, որ խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրութիւնից յետոյ ինքը ցանկանուեւ է դեսպան մնալ Փարիզում: Չնեղանաս, բայց դու էլ գերադասեցիր Վաչինգտոնը Երեւանից: Համաձայն եմ, որ այս մոմէնտում դրսի աշխատանքը շատ կարեւոր է. անհրաժեշտ է ապահովել Հայաստանի միջազգային դիրքը, անհրաժեշտ է խաղաղութեան դաշնագիր կնքել, բայց այդ բոլորը չէնքի վերին յարկերն են: Եթէ պատւանդանը ամուր չլինի, ձեր այդ միջազգային նուաճումները հինգ կոպէկի արժէք չեն ունենայ»³²:

Իր մոտեցումն ունեւ նաեւ Վահան Փափագեանը. «Հայտնի է, որ բոլոր պատգամաւորներն ալ համաձայն են նպատակին մէջ, որ է ունենալ միացեալ կառավարութիւն եւ մէկ խորհրդարան: Խնդիրը կներկայանար որոշելու մէջ թե՞ երբ կրնանք իրականացնել այս փափագը: Ոմանք առաջարկեցին եկիրը միանգամայն գրաւել եւ հռչակել միացեալ կառավարութիւն: Ես ասիկա վնասաւոր եւ վտանգաւոր կգտնիմ, որովհետեւ ասիկա եվրոպական պետութեանց ըսել է, թե մենք Ձեզի կարեւորութիւն մը չենք տար եւ մեր ուզածը կընենք: Այսպիսով, եվրոպական պետու-

թիւններէն զատ մեր դեմը պիտի ունենանք նաեւ բարբարոս ցեղերը: Տիրել եւ հռչակելը պէտք է ժամանակին կատարուել, այժմ շատ ուշ է: Մենք սկսած ենք խնդրել եւ կձգտինք տիրելու: Հակասութիւն է աս (ընդգծուեւ մերն է.— Վ. Մ.): Բայց հիմակուց պէտք է սկսինք Միացյալ Հայաստանի նախապատրաստութիւնները տեսնել»³³:

1920 թ. Մարտի 25-ին Երեւանում կայացած խորհրդակցութիւնում վերջնականապէս պէտք է լուծուէին ՀՀ Կառավարութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ առկայ խնդիրները, մասնաւորապէս, կոալիցիոն կառավարութիւն եւ հաշտութեան կոնֆերանսում մէկ պատուիրակութիւն կազմելու հարցերում:

Խորհրդակցութիւնն ընթանում էր վարչապետ Ալ. Խատիսեանի առանձնասենեակում՝ Ազգային պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Ս. Յարութիւնեանի եւ այդ պատուիրակութեան առաքելութեան հետ բանակցող ՀԶԴ յանձնաժողովի նախագահ Ս. Վրացեանի միջեւ³⁴: Հարկ ենք համարում քննարկումները ներկայացնել ամբողջապէս. «Խորհրդակցութիւնը բանալով, նախարարապետ Ալ. Խատիսեանը յայտնուեւ է, որ փետրուարի 18-ին ինքը ստացել է Պօղոս փաշայ Նուբարից մի հեռագիր, որով վերջինս յայտնուեւ է կառավարութեան այն պայմանները, որոնք բանակցութիւնների ժամանակ Ազգային պատուիրակութեան ներկայացուցիչները մերժել էին ընդունել: Միեւնոյն հեռագրում Պօղոս-Նուբարը առաջարկուեւ է անյապաղ միացնել Փարիզի պատուիրակութիւնները եւ նշանակել է պ. Ս. Յարութիւնեանին եւ Ս. Մխիթարեանին ներկայացուցիչ Հանրապետութեան կառավարութեան հետ միացեալ կառավարութիւն կազմելու համար: Փետրուարի 20-ին պ. Խատիսեանը հեռագրել է Պօղոս-Նուբարին, թէ իր հեռագիրը ստացուած է, պատասխանը կը տրուի, երբ Երեւան հասնի Հ. Օհանջանեանը:

Մարտի 10-ին պ. Ս. Յարութիւնեանը մի գրութեամբ դիմել է նախարարապետին, հաղորդելով իր առաքելութեան մասին: Կառավարութիւնը քննելով հարցը, յանձնարարեց պ. Ս. Վրացեանին, որը անդամակցել է Ազգային պատուիրակութեան ներկայացուցիչների հետ բանակցութիւններ վարող յանձնաժողովին, խորհրդակցել պ. Ս. Յարութիւնեանի հետ առաջարկուած հարցի առթիւ: Ահա այդ նպատակով նշանակուած է այս խորհրդակցութիւնը:

Ս. Վրացեան. Ձեզ յայտնի է, թէ ինչ պայմաններում սկսուեցին բանակցութիւնները անցեալ հոկտեմբերին. Հայաստանի անկախութիւնը դեռ ճանաչուած չէր, հայկական ամբողջական հարցի լուծումը ձգձգ-

ւում էր, իսկ հայ հասարակութիւնը, մանաւանդ արտասահմանում, չնորհիւ Ազգային պատուիրակութեան կողմնակիցների ընթացքին, պառակտուած էր եւ զբաղուած ներքին պայքարով: Այդ պայքարի վերացումն ու մէկ ճակատ կազմելու անհրաժեշտութեան գիտակցութիւնն է պատճառ այն մեծ զիջումների, որ մեր կողմից եղան: Դժբախտաբար այդ զիջումները ոչ միայն մերժուեցին, այլեւ Պօղոս-Նուբարի պատուիրակները բանակցութիւնների խզումից յետոյ անմիջապէս պայքար սկսեցին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ կառավարութեան դէմ: Մինչդեռ մենք աշխատեցինք ամէն կերպ առաջ բերել համերաշխութիւն, առանց մի տող անգամ գրելու բանակցութիւնների մասին: Ազգային պատուիրակի ներկայացուցիչ պ. Թեքէեանը ժողովներում եւ թերթերի մէջ բացեց գործօն պայքար մեր դէմ, որ, ի հարկէ, բուռն յուզում առաջ բերեց հանրային մտքերի մէջ եւ նոր զրգապատճառ հանգիստացաւ երկպառակութեան, յատկապէս արտասահմանում...

Այս պատճառով, այլեւ աչքի առաջ ունենալով Հայաստանի անկախութեան ճանաչման փաստը պետութիւնների կողմից, որ միանգամայն նոր հանգամանք է, մենք որոշել ենք, ըստ կարելոյն շուտ, գումարել կուսակցական կոնֆերանս՝ հարցի քննութիւնը դնել նրա առջեւ: Միայն կոնֆերանսի վճռից յետոյ մենք ի վիճակի կը լինենք՝ դրական կամ բացասական պատասխան տալու: Պէտք է ցաւել, որ հոկտեմբերին սկսուած բանակցութիւնների պատասխանը միայն փետրուարին տրուեց, մինչդեռ Ազգային պատուիրակութիւնն ամէն հնարաւորութիւն ունէր աւելի առաջ ասելու իր վերջնական խօսքը...

Հոկտեմբերից ի վեր կացութիւնը մի շարք տեսակէտներից փոխուել է, եւ մենք կարեւոր ենք համարում հարցը նոր քննութեան ենթարկել:

Ս. Յարութիւնեանց. պ. Ս. Վրացեանի առաջ բերած առարկութիւնը Հայաստանում ներկայումս կուլիցիոն կառավարութիւն կազմելու դէմ չեմ գտնում հիմնաւոր, եւ հարցի լուծումը Դաշնակցական կուսակցութեան կոնֆերանսին ենթարկել՝ կարող է մեկնաբանուել իբր մերժման մի ձեւ:

Նախ ես գտնում եմ, որ անցեալ տարուայ հոկտեմբերեան բանակցութիւնները հայոց Ազգային պատուիրակութեան ներկայացուցիչների հետ համարուած են ոչ թէ խզուած, այլ ընդհատուած, որովհետեւ պատուիրակութեան ներկայացուցիչները կառավարութեան կողմից առաջարկած պայմանները կուլիցիայի մասին, գտան իրենց իրաւասութեան սահմաններից դուրս եւ հարկաւոր համարեցին խնդրի վերջին լուծում

ներկայացնել Ազգային պատուիրակութեան տնօրինութեան... Անկախ սրանից, պատուիրակութիւնը միաժամանակ ստացել է Հայաստանի կառավարութիւնից արտաքին գործոց մինիստրի, պ. Ա. Խատիսեանի ստորագրութեամբ, մի նամակ Պօղոս փաշայ Նուբարի հասցէին ուղղուած, որի մէջ պ. Խատիսեանը կառավարութեան կողմից նախ առաջ է բերում 5 կէտի մէջ ամփոփած կառավարութեան առաջարկած պայմանները կուլիցիոն կառավարութիւնը կազմելու մասին... Պատուիրակութիւնը, քննելով խնդիրը եւ ի նկատի առնելով հայ ազգի բարձր շահերը ներկայ մոմենտում, որոշում է ընդունել բոլոր 5 առաջարկած պայմաններն, առանց փոփոխութեան, եւ գործը արագացնելու նպատակով իր համաձայնութիւնը հաղորդել հեռագրով կառավարութեան...

Այժմ մեզ հարկաւոր է փոխադարձ համաձայնութեամբ որոշել միայն 3 հարց. պորտֆելների բաժանումը, մինիստրութիւնների համար ընտիր թեկնածուներ եւ արտասահմանեան մեր երկու հայկական պատուիրակութիւններից կազմել մէկ պատուիրակութիւն...

Ի նկատի ունենալով վերոյիշեալ բոլոր դիտողութիւնները, ես նորից կրկնում եմ, որ մեր Հանրապետութեան եւ ազգի շահի տեսակէտից հրամայողական պահանջ է մինչեւ հիմնադիր ժողովը կազմակերպուի կուլիցիոն կառավարութիւն այն հիմունքներով, որն առաջարկել է Հայաստանի կառավարութիւնը Ազգային պատուիրակութեան եւ վերջինս տուել է իր համաձայնութիւնը: Նոյն առաջարկութեան հիմունքներով պէտք է վերակառուցուեն պառլամենտը եւ արտասահմանեան պատուիրակութիւնները: Սակայն, քանի որ Դուք յայտնում էք, որ Դաշնակցութեան Բիւրօն որոշել է հրաւիրել կոնֆերանս այդ խնդիրը նորից քննելու եւ լուծելու, որի հետ համաձայն է եւ կառավարութիւնը, ուստի մեր բանակցութիւնները պէտք է համարել չկայացած, եւ ինձ մնում է այդ մասին հաղորդել Փարիզի Ազգային պատուիրակութեան, թողնելով, որ պատուիրակութիւնը որոշի անելիքը եւ բռնելիք դիրքը:

Նախարարապետը ամփոփեց երկու կողմի եզրակացութիւնները, որով եւ վերջացաւ խորհրդակցութիւնը:

Նախարարապետ՝ Ա.Լ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

Պարիզի Հայոց Ազգային պատուիրակութիւն»:

Ամփոփելով, Ս. Վրացեանը յայտարարում է, որ որոշուել է հարցը յանձնել ՀԳԴ կոնֆերանսի քննարկմանը: Հերթական խորհրդակցութիւնն աւարտուեց առանց դրական առաջընթացի. տարաձայնութիւն-

ները արեւմտահայ գործիչների եւ մասնաւորապէս Դաշնակցութեան ղեկավարութեան միջեւ աւելի էին բեւեռանում: Ստացւում էր, որ ՀՀ ղեկավարութեան համար կուսակցական կոնֆերանսը (նկատի ունենալով անգամ իշխող կուսակցութեան գործօնը) աւելի իրաւասու էր քննարկելու եւ լուծելու համազգային խնդիրներ, քան ժողովրդավարական հանրապետութեան օրէնսդիր մարմինը:

* * *

Արեւմտեան Եւրոպայում գործած Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւնից բացի, պատուիրակութիւններ են գործել նաեւ ԱՄՆ-ում, որոնք գլխաւորում էին Յ. Քաջազնունին եւ Յ. Բազրատունին:

Գեներալ Յակոբ Բազրատունու գլխաւորած զինուորական առաքելութիւնն ԱՄՆ էր գործողութիւնը Արեւմտեան Եւրոպայում գտնուող հայկական երկու պատուիրակութիւնների կողմից: Յ. Քաջազնունին բացի տնտեսական անյետաձգելի հիմնահարցերից, զբաղուել է նաեւ քաղաքական խնդիրներով: 1919 թ. աշնանը ամերիկեան կողմին ուղղուած յուշագրում բարձրացուել էր նաեւ ՀՀ եւ «Թուրքահայ վիլայէթներ» մէկ պետութեան մէջ միաւորելու հարցը:

ՀՅԴ ղեկավարութեանը դուր էէր գալիս Քաջազնունու վարած ներքին եւ արտաքին քաղաքականութիւնը, մասնաւորապէս այն, որ վերջինս փորձում էր սահմանափակել պետական կառավարման գործերին կուսակցութեան միջամտութեան աստիճանը: Յ. Քաջազնունին Նիւ-Եորք ժամանեց 1919 թ. Հոկտեմբերի 9-ին: Ամերիկեան կողմին ներկայացուած յուշագիրը կոչւում էր «Հայաստանի Հանրապետութիւն»: Նախ, առաջարկւում էր ճանաչել Հանրապետութիւնը, ապա եւ փոքրաթիւ ամերիկեան բանակ տեղակայել Հայաստանում, արտաքին փոխառութիւն տրամադրել, նիւթապէս ապահովել հայկական բանակի պահպանումը եւ այլն: Միացեալ Հայաստանի կապակցութեամբ, Յ. Քաջազնունին իր մտահոգութիւնն էր յայտնում ամերիկահայ գաղթօջախում եւս իշխող երկատուածութեան վերաբերեալ: Նա Դեկտեմբերի 18-ին Ալ. Խատիսեանին ուղղուած նամակում նշում էր, որ ինքը, Ա. Գարօն, Հ. Բազրատունին, Էնֆիեճեանը, Փիրալովը ՀՀ պաշտպաններն են, իսկ պրօֆէսոր Տէր-Յակոբեանը, Անդրանիկը, Խ. Բոնապարտեանը Պօղոս-Նուբարի պաշտպաններն են: Քաջազնունին եզրակացնում էր, որ բացի դաշնակցականներից եւ նրանց համակրողներից, գաղթօջախի մնացած

հայկական զանգուածը աջակցում է Ազգային Պատուիրակութեանը: Ուշագրութեան է արժանի այն, որ Փարիզում գտնուող Յ. Բազրատունին չկամեցաւ որպէս ռազմական կցորդ մտնել ԱՄՆ մեկնող Յ. Քաջազնունու գլխաւորած պատ-ւիրակութեան մէջ: Վերջինս ԱՄՆ-ում պէտք է պարզէր ՀՀ ռազմական կարիքների չափը եւ ռազմական օգնութիւն խնդրէր: Նուբարի պնդմամբ ՀՀ զինուորական առաքելութեան մէջ մտցուեց նաեւ Անդրանիկը: Թէեւ վերջինս Փարիզում հանդէս էր եկել Հանրապետութեան եւ բանակի դէմ, այնուամենայնիւ ազգային հերոսը նշանակուեց այդ պատուիրակութեան անդամ: Յ. Բազրատունու առաքելութիւնը Նիւ-Եորք հասաւ Նոյեմբերի 22-ին: Առանց Բազրատունուն տեղեկացնելու, Անդրանիկը, որը ռազմավարների եւ յատկապէս, Հանրապետութեան դէմ ագիտացիա էր ծաւալել, մեկնեց Անգլիա:

Քաջազնունին յայտնում էր (1920 թ. Փետրուարի 23-ի նամակում) երկու կարեւոր հանգամանքների մասին, որոնք խոչընդոտում են իրենց աշխատանքին.

ա) ԱՄՆ-ում ձեւաւորուել է համոզմունք, որ հայկական պետութիւնն առանց մանդատավարի չի կարող գոյութիւն ունենալ, իսկ Հայաստանի մանդատից բոլորը խուսափում են,

բ) Հայաստանի հանդէպ հաստատուն, ամուր կերպով հաստատուել է քայքայուածի, աղքատացածի, նրան անհատոյց օգնելու համբաւը:

Այսպիսով, Փարիզի Ազգային Համագումարը Հայ հասարակական-քաղաքական մտքի կարեւորագոյն իրադարձութիւններից է: Այն իւրա-յատուկ անցումային փուլ էր մի կողմից 1917 թ. Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ խորացած արեւմտահայ-արեւելահայ առճակատումը մեղմելու, միւս կողմից՝ անկախ պետականութեան պայմաններում հայութեան միասնական պահանջը՝ Թուրքիայի յաղթած պետութիւնների դատին յանձնելու համատեքստում:

Այն խաղաղարար վեհաժողովի նախապատրաստական գլխաւոր փորձարկումն էր, որտեղ, ցաւօք, կրկին բորբոքուեցին ՀՅԴ եւ միւս քաղաքական գործիչների տարաձայնութիւնները: Այդ անհամաձայնութիւնը առաւելապէս բացատրւում էր քաղաքական իրավիճակով, Թուրքիայի եւ եւրոպական պետութիւնների միջեւ ձեւաւորուող յարաբերութիւններով:

Մէկ տարի անց Անտանտի հակաթուրքական քաղաքականութիւնը վերածուեց համագործակցութեան, աւելին ուղղուեց հայութեան շահերի դէմ: Այդ ճակատագրական օրերից անցել է չուրջ 90 տարի եւ Հա-

յաստանի նորանկախ հանրապետութիւնը կրկին կանգնած է համազգային կենսական հիմնահարցերի լուծման առջեւ ինչը միասնական ազգային դիրքորոշում է պահանջում, արդիական է հարեւանների կողմից Հայաստանը մեկուսացնելու խրնդիրը եւ այլն:

Ներքին բազմաբնոյթ տարաձայնութիւնները յաղթահարելու ճանապարհին անհրաժեշտ եւ լիովին իրականալի է Արեւմտահայերի 3-րդ համագումարի հրաւիրման գաղափարը: Տարագիր սփիւռքահայութեան մեծ մասը, ինչպէս եւ ՀՀ բնակչութեան զգալի հատուածը արեւմտահայութեան վերապրող սերունդներն են, որոնք իրաւասու են իրենց պատմական արդարացի կամքն արտայայտելու: ՀՀ-ը զուգահեռ արեւմտահայութեան միաւորիչ կենտրոնի գոյութիւնը միմիայն կը նպաստի համազգային խնդիրների լուծմանը, կը թեթեւացնի Հանրապետութեան գործը, այլ խօսքով տեղի կ'ունենայ աշխատանքի բաժանում եւ խնդիրների յատուկ տարանջատում: Էական է նաեւ տարալուծող Սփիւռքի այս ձեւով պահպանման, համախմբման եւ հզօրացման նպատակը:

Զ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻԶԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎՈՒՄ

Փարիզի հաշտութեան միջազգային կոնֆերանսը հրաւիրել էին Առաջին համաշխարհային պատերազմում յաղթող պետութիւնները, որի գլխաւոր նպատակն էր պարտուած Գերմանիայի, Աւստրիայի, Թուրքիայի եւ Հունգարիայի հետ հաշտութեան պայմանագրերի նախապատրաստումն ու կնքումը:

Խորհրդաժողովն ընդմիջումներով տեղի է ունեցել 1919 թ. Յունուարի 18-ից մինչեւ 1920 թ. Յունուարի 21-ը: Մասնակցում էին 27 երկրների մօտ 2 հազար պատուիրակներ՝ Մեծ Բրիտանիայից, Ֆրանսիայից, ԱՄՆ-ից, Իտալիայից, Բելգիայից, Ճապոնիայից, Չինաստանից, Լեհաստանից, Բրազիլիայից, ինչպէս նաեւ Անտանտի կազմում պատերազմած կամ գերմանական խմբաւորման հետ դիւանագիտական յարաբերութիւնները խզած այլ պետութիւններ: Քառեակ դաշինքին թոյլատրուել էր կոնֆերանսին մասնակցել, երբ հաշտութեան պայմանագրերի տեքստերը պատրաստ են եղել: Խորհրդային Ռուսաստանը կոնֆերանսին չէր հրաւիրուել: Ստեղծուած են Տասի, Հինգի, Չորսի խորհուրդներ, որոնց գումարած նիստերի եւ այլ յանձնաժողովների նիստերի ընդհանուր թիւը հասել է 1902-ի: Կոնֆերանսի գլխաւոր հարցերը որոշել են Մեծ Բրիտանիան (պատուիրակութեան ղեկավար՝ Դ. Լոյդ-Ջորջ), Ֆրանսիան (Ժ. Կլեմանսօ) եւ ԱՄՆ-ը (Վ. Վիլսոն):

Խաղաղարար վեհաժողովի աշխատանքները բացեց Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ռայմոն Պուանկարէն: Պաշտօնական լեզուներ ճանաչուեցին ֆրանսերէնը եւ անգլերէնը: Խորհրդաժողովի նախագահն էր Ժորժ Կլեմանսօն: Վճռական դերը պատկանում էր Չորսի խորհրդին (Վիլսոն, Լոյդ-Ջորջ, Կլեմանսօ, Օրլանդօ (Իտալիա)):

Կոնֆերանսը հաստատեց մի շարք միջազգային պայմանագրեր, որոնք պատմութեան մէջ մտան պայմանագրերն ընդունած վայրերի անուններով. Վերսալի (Գերմանիայի հետ), Սեն-ժերմենի (Աւստրիայի

հետ), Տրիանոնի (Հունգարիայի հետ), Նեյլի (Բուլղարիայի հետ) եւ Սեւ-
րի (Թուրքիայի հետ):

Դրանք կազմեցին յետպատերազմեան Վերսալ—Վաշինգտոնեան մի-
ջազգային յարաբերութիւնների համակարգը: Որոշում ընդունուեց
ստեղծել նաեւ միջազգային կազմակերպութիւն՝ Ազգերի Լիգան: Յաղ-
թած տէրութիւնների գործնական քայլերն ուղղուած էին սեփական ազ-
գային—պետական նպատակների իրականացմանը: Նրանցից իւրաքան-
չիւրը ձգտում էր տիրանալ ոչ միայն նախկին գաղտնի պայմանագրե-
րով նախատեսուած իրենց հասանելիք տարածքներին, այլեւ եթէ հնա-
րաւոր էր, աւելիին: Այդ էր պատճառը, որ խորհրդաժողովը գլխաւոր
մասնակիցների մօտ մեծ շփոթ էր առաջացրել խորհրդային Ռուսաստա-
նի կառավարութեան 1917 թ. Նոյեմբերի 8—ի խաղաղութեան մասին
հրովարտակը, որով նահանջելով ռուսական պետութեան շահերից, չե-
ղեալ էին յայտարարել ցարական եւ ժամանակաւոր կառավարութիւն-
ների բոլոր գաղտնի պայմանագրերը, մասնաւորապէս, Ասիական Թուր-
քիայի բաժանումը նախատեսող Սայքս—Պիկոյի 1916 թ. համաձայնագի-
րը:

Քանի որ Փարիզի վեհաժողովին թարմութիւն էր ներարկել ԱՄՆ—ի
մասնակցութիւնը եւ Մեծ Հայաստանի հնարաւոր ստեղծման նոր տար-
բերակներն ու մանդատի խնդիրն առնչուած էին պրեզիդենտ Վուդրո
Վիլսոնի անուան հետ, ուստի առաւել հանգամանօրէն կանգ կ'առնենք
Միացեալ Նահանգների դիրքորոշմանը:

1917 թ. Ապրիլի 6—ին, յաղթահարելով «մեկուսացման» վերաբերեալ
Մոնրոյի դոկտրինի բարդոյթը, ԱՄՆ—ը մտաւ համաշխարհային պատե-
րազմի մէջ: Բացի եւրոպական հարցերից, Մերձաւոր Արեւելքը եւս մտ-
նում էր ԱՄՆ—ի շահերի հետաքրքրութիւնների շրջանակի մէջ: ԱՄՆ—ը
խզեց իր գիւտնադիտական յարաբերութիւնները Օսմանեան Թուրքիա-
յի հետ, ձեռնապահ մնալով պատերազմ յայտարարելուց: «Թուրքիան
հանդիսանում էր պատերազմի ամենահարուստ աւարը, աւելի հարուստ
քան Շանդունը», ուստի ԱՄՆ—ի պետական ղեպարտամենտին յանձնա-
րարուած էր մերձաւորարեւելեան տարածաշրջանի նկատմամբ մշակել
յատուկ յանձնարարականներ. Վաշինգտոնին հետաքրքրում էր նաեւ
Հայաստանի հարցը: Պատերազմի տարիներին կրած մարդկային եւ նիւ-
թական զոհողութիւնների դիմաց Միացեալ Նահանգների կառավարու-
թիւնը փոխհատուցում էր պահանջում Անտանտի իր դաշնակիցներից:
Պրեզիդենտ Վիլսոնը յայտարարել էր. «Թուրքերը՝ քրիստոնեաների այդ

մարդասպանները, պէտք է վռնդուեն եւրոպայից»: Հանրապետական
կոնգրէսմեն, նախկին պրեզիդենտ Թ. Ռուզվելտը 1918 թ. Սեպտեմբերին
կոնգրէսում յայտարարել էր. «Օսմանեան կայսրութիւնը պէտք է տա-
պալուի, բոլոր ենթակա ժողովուրդները պէտք է ազատութիւն ստանան.
Թուրքը պէտք է քուրի եւրոպայից, Հայաստանը պէտք է ազատ լինի»³⁵:
Այս դրոյթն արտացոլուած է Վիլսոնի ուղերձի 12—րդ կէտում:

1918 թ. Յունուարի 8—ին Վ. Վիլսոնն ուղերձով դիմեց կոնգրէսին,
որը յայտնի է Վիլսոնի «14 կէտեր», կամ Վիլսոնեան խաղաղութեան
ծրագիր անունով: Այն յետպատերազմեան շրջանում նոր աշխարհակար-
գի ստեղծման վերաբերեալ ծաւալուն ծրագիր էր, որը նպատակ ունէր
վերակառուցել միջազգային յարաբերութիւնների համակարգը ամերի-
կեան սկզբունքներին համապատասխան եւ դրանով հնարաւոր դարձնել
Միացեալ Նահանգների առաջատար դերը աշխարհի քաղաքական ու
տնտեսական կեանքում, չդիմելով մեծ պատերազմների:

Կոնգրէսում արտասանած «Համընդհանուր Հաշտութեան Մասին» իր
ճառում Վ. Վիլսոնը յատուկ անդրադարձել է նաեւ Հայկական հարցին:
Դրանով պրեզիդենտը մի կողմից արտայայտում էր Ամերիկայում առ-
կայ հասարակական կարծիքը, միւս կողմից՝ քաղաքականութեան մէջ
իդէալիզմը չբացառող այդ գործիչը զբոսնւորում էր նաեւ իր անձնա-
կան հակումները: Դա երեւում է այդ հարցի վերաբերեալ նրա կատա-
րած բոլոր յայտարարութիւններում: Այսպէս, 1918 թ. Նոյեմբերի 18—ին
պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին պրեզիդենտը գրում էր. «Իմ հետաքր-
քութիւնը հայերի նկատմամբ խորն է եւ իմ համակրանքը նրանց նկատ-
մամբ իրօք մեծ է»: Վիլսոնի այդ որոշակի դիրքորոշման արդիւնքում
1918 թ. Սեպտեմբերի 21—ին պրեզիդենտին ներկայացուած յուշագրի
մէջ շօշափւում էր նաեւ Հայաստանի ապագայ կարգավիճակի հարցը:
Ըստ պետքարտուղարի առաջարկի, այն պէտք է անցնէր մի որեւէ երկ-
րի կամ երկրների խմբի հովանաւորութեան տակ:

1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին գեն. Յ. Բագրատունին Բաքուից հե-
ռագրում էր վարչապետ Հ. Քաջազունիին, տեղեկացնելով, որ Լօղանից
Հ. Օհանջանեանը խնդրել էր հեռագրել Հայաստանի կառավարութեա-
նը, որ «Համաձայնութեան երկրները հայերին ընդունում են որպէս
կռուող կողմ եւ իրաւունք են տալիս մասնակցելու խաղաղարար վեհա-
ժողովին»³⁶:

Միանգամայն հակառակի մասին էին վկայում 1919 թ. մարտի 21-ի եւ յուլիսի 28-ի Աւ. Ահարոնեանի նամակ-գեկոյցները՝ ուղղուած ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանեանին³⁷:

Մուղրոսում երիտթուրքերն ընդունեցին իրենց պարտութիւնը պատերազմում: Օրակարգում դրուած է Օսմանեան Կայսրութիւնը մասնատելու հարցը: Փարիզի խաղաղութեան կոնֆերանսի բացման պահին Անտանտի բոլոր երկրները յստակեցրել էին իրենց դիրքորոշումները «Թուրքական ժառանգութեան» հարցի վերաբերեալ: Սակայն սպասուում էր յամառ ու անգիջում դիւանագիտական պայքար, քանի որ կողմերից ոչ մէկը չէր պատրաստուում հրաժարուել յաւակնութիւններից այն տարածքների նկատմամբ, որոնց տիրապետումը նրանց խոստանում էր կառուարագոյն տնտեսական եւ ռազմավարական օգուտներ:

Զեւականօրէն խաղաղութեան պայմանագիրը կառուցուում էր Վիլսոնի «14 կէտերի» վրայ: Սակայն Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի վարչապետերն ու արտաքին գործերի նախարարները այլ աչքով էին նայում այդ խնդրին: «Մեր վագր» ժորժ Կլեմանսոն «14 կէտերը» դիտում էր որպէս քարոզչական կարգախօսներ, նշելով, որ «Քրիստոսը եւս քարոզում էր գաղափարներ, գործնականում ցոյց չտալով, թէ ինչպէս կարելի է դրանք կեանքում իրագործել»:

Օսմանեան Թուրքիայի շահերը պաշտպանող մեծ վէզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան եւ նախկին մեծ վէզիր Թեֆիկ փաշան փորձում էին օգտագործել Վիլսոնի «14 կէտերը» կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեան պահպանման համար: Անհրաժեշտ էին համարուում երկու հիմնական կէտեր.

1. Պետութեան ու ազգի լիարժէք անկախութեան,

2. Երկրի այն մասերում, որոնք իրենց կազմով գերազանցապէս թուրքական են, մեծամասնութիւնը չպէտք է զոհաբերուի փոքրամասնութեանը:

Որոշակիօրէն բացայայտուում է երիտթուրքերի հեռահար ծրագրերի եւ դրանց իրականացման համար կատարուած հայերի ցեղասպանութիւնը, վերջինիս տրամաբանութիւնը: Հայաթափուած Արեւմտեան Հայաստանը այժմ կարելի էր իւրացնել ու թուրքացնել:

Յունիսի 23-ին թուրքական պատուիրակութեան ներկայացրած յուշագիրը ամբողջութեամբ մերժուեց կոնֆերանսի կողմից: Վիլսոնը կրկին հանդէս եկաւ կտրուկ յայտարարութեամբ. «Մենք նրանց լսեցինք, սակայն նրանք զբոսւորեցին առողջ դատողութեան կատարեալ բացակա-

յութիւն... նրանք կարծում էին, թէ կոնֆերանսը բոլորովին անտեղեակ է պատմութեանը եւ պատրաստ է կուլ տալու աներեւակայելի սուտը»³⁸:

«Հայկական պահանջներն» էին. «1. Ծանաչել Հայկական անկախ պետութիւնը՝ կազմուած 7 վիլայեթների, Կիլիկիայի եւ Կովկասի Հայկական հանրապետութեան տերիտորիաների միացումով:

Երաշխաւորող պետութիւնների պատուիրակներից բաղկացած սահմանագծման յանձնաժողովներին, աշակցութեամբ Հայկական կոմիսարների, յանձնաւորում է տեղում որոշել Հայաստանի վերջնական սահմանները: Այդ յանձնաժողովները պիտի ունենան ամենալայն լիազօրութիւններ՝ գերիշխանօրէն վերացնելու բոլոր այն դժուարութիւնները, որոնք կարող են պատահել սահմանակից երկրների հետ՝ քարտէզում գծուած սահմանը հողի վրայ անցկացնելու ժամանակ:

2. Այս կերպով հայկական պետութիւնը դրւում է հաւաքական երաշխաւորութեան տակ դաշնակից պետութիւնների եւ Միացեալ Նահանգների, կամ ազգերի դաշնակցութեան (ընկերութեան), որին նա պահանջում է մասնակցել:

3. Հաշտութեան կոնֆերանսը պետութիւններից մէկին տալիս է յատուկ մանդատ՝ Հայաստանին օժանդակելու մի անցողակի ժամանակաշրջանի համար: Այդ մանդատն ունենալիք պետութիւնն ընտրելու համար պէտք է խորհրդակցել այժմ Փարիզում գումարուած հայկական կոնֆերանսի հետ, որ ներկայացնում է ամբողջ Հայ ազգը: Մանդատի տեւողութիւնը պէտք է լինի առ առաւել 50 տարի:

4. Հաշտութեան կոնֆերանսը պէտք է որոշէ մի դրամական հատուցում՝ վերականգնելու համար Հայ ազգի կրած բոլոր վնասները կոտորածներից, տեղահանութիւններից, զրաւումներից ու աւերումներից:

Հայաստանն իր կողմից պատրաստ է իր վրայ վերցնելու օսմանեան հանրային պարտքի պատերազմից առաջ հաշուած գումարներից իրեն ընկնող բաժինը:

5. Օժանդակող պետութիւնը պէտք է մանդատ ունենայ հետեւեալների համար.

ա. Ստիպել թուրք, թաթար եւ այլ իշխանութիւններին, որոնք դեռեւս գրաւում են այդ տերիտորիաները, պարպել նրանց:

բ. Զեւարկել ժողովուրդների ընդհանուր զինաթափութեան:

գ. Արտաքսել ու պատժել կոտորածներին մասնակցողներին, ժողովուրդների վրայ բռնացողներին, թալանի մասնակցողներին կամ զոհերին կողոպտելուց օգտուողներին:

դ. Երկրից դուրս հանել կարգը խանգարող տարրերին եւ անհնազանդ թափառական ցեղերին:

Ե. Վերադարձնել (իրենց երկիրը) մուհաջիրներին (մամեղական դադուներին), որոնք բերուած եւ տեղաւորուած են համիրեան ու Ժէօն-թուրք՝ ռեժիմների օրով:

Զ. Վերջապէս անհրաժեշտ միջոցներ ձեռք առնել ներսում եւ դրսում, իրենց նախկին կրօնին վերադարձնելու բռնի ուժով իսլամացուած կամ հարեմներում արգելափակուած կանանց, աղջիկներին, երեխաներին եւ այլն:

Տաճկաստանը պէտք է յանձն առնէ վճարելու փոխարժէքն իր ռեկլիզիցիաների եւ իրաւատէր հայերին հաւասարակշիռ հատուցումով միասին վերադարձնելու իր տերիտորիայում գտնուող անշարժ կայքերը, ինչպէս եւ եկեղեցիները, դպրոցները, վանքերը՝ սրանց յարակից ու պատկանող հողերով ու ինչքերով, որոնք որեւէ ձեռով խլուած են հայ համայնքի ձեռքից:

Ինչ վերաբերում է Տաճկաստանում անժառանգ մնացող ազգային կամ մասնաւոր հայկական ինչքերին, Պոլսոյ հայ եկեղեցական իշխանութիւններն իրաւունք են ունենալու դրանց վերցնել իրենց տրամադրութեան տակ, ծախել եւ արդիւնքը յատկացնել՝ ըստ իրենց հայեցողութեան:

Հայկական ծագում ունեցող ամեն անհատ, որ ապրում է օտար երկրում կամ դարձել է այդ երկրի բնիկ, հինգ տարուայ ընթացքում իրաւունք պիտի ունենայ իր եւ իր անչափահաս երեխաների անունով դառնալ հայկական քաղաքացի՝ նախապէս այդ մասին տեղեկացնելով երկու երկրների պատկանող իշխանութիւններին:

Հայերը լիովին ապաւինում են հաշտութեան կոնֆերանսի արդարադատութեանը եւ չեն կարծում, որ նա կը նուիրագործի իրենց այդ ազգային պահանջների ծրագիրը: Պետութիւնները, որոնք այժմ ճանաչում են հայերին, որոնց ազգային զգացումը, կենսունակութիւնն ու ռազմական առաքինութիւնները հզօր կերպով արտայայտուեցին այս պատերազմի ընթացքին, կարող են վստահել նրանց:

Պետութիւնները պէտք է հաշուի առնեն այն էներգիան, աշխատասիրութիւնն ու ընդունակութիւնները՝ մարդկային գործունէութեան բոլոր արտայայտութիւններում, որ ունի նշանակալիօրէն կենսունակ, բարձրագոյն կուլտուրայի եւ պրոգրեսի պատրաստ հայ ցեղը:

Նրանք կարող են վստահ լինել, որ Հայաստանը այդպիսի տարրերով խաղաղութեան, արդարութեան, ազատութեան ռեժիմի տակ եւ շնորհիւ ազգերի դաշնակցութեան հովանաւորութեան ու մանդատ ունեցող պետութեան օժանդակութեան, շուտով կը դառնայ ծաղկած ու բարգաւաճ մի պետութիւն եւ արեւելքում կը լինի խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան ամենակարեւոր գործօններից մէկը:

Հայկական հարցը միայն տեղական ու ազգային խնդիր չէ: Նա հազարգուծ է Եւրոպայի խաղաղութիւնը, եւ նրա վճռուելուց է կախուած Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղեցումը եւ բարգաւաճումը:

Փարիզ, 12 փետր. 1919 թ.

ՊՕԶՈՍ ՆՈՒՊԱՐ

Նախագահ Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան

Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ

Նախագահ Հաշտութեան կոնֆերանսին Հայկական

Հանրապետութեան պատուիրակութեան

«Ձանդ», 28 մարտի 1919 թ.:

1919 թ. Մայիսի 21-ի «Երեքի» նիստում Լ. Զորը առաջ քաշեց թուրքական հարցի կարգաւորման նոր տարբերակ: Նա յայտնեց իր պատրաստակամութիւնը ոչ միայն հաստատելու նախկին որոշումը՝ ԱՄՆ-ին փոխանցելու Կ. Պոլսի, նեղուցների եւ Հայաստանի (Կիլիկիայով հանդերձ) «լրիւ մանդատը», այլեւ լրացուցիչ կերպով ԱՄՆ-ին տրամադրել Ադրբեջանի եւ ողջ Կովկասի շրջանի «Ժամանակաւոր մանդատը», մինչեւ «ռուսական պրորընթի լուծումը» (նկատի ունի խորհրդայնացած Ռուսաստանի ազատագրման միջազգային պայքարի ընթացքը. — Վ. Մ.):

Այսպիսով, այդ «միասնական մանդատի» տարածքն ընդգրկում էր Կ. Պոլսի ու նեղուցների գօտուց մինչեւ Բաքուն՝ ողջ «Թուրքահայաստանը, Ռուսահայաստանը եւ Պարսկահայաստանը»: Վիլսոնեան «Կ. Պոլսից մինչեւ Կովկաս» միասնական մանդատի տեսակէտը խարսխուած էր այն գաղափարի վրայ, որ տարածաշրջանում տարբեր ազգերի ու ժողովուրդների, հետեւաբար տարբեր շահերի գոյութիւնը պարտադիր պայման է առաջադրում, որ այդ վիթխարի ու կարեւոր տարածքը գտնուի մէկ ուժային կենտրոնի հովանաւորութեան տակ, այլապէս խաղաղութիւնը մշտապէս կը բացակայի աշխարհի այդ պայթիւնավտանգ գօ-

տուց: Ենթադրաբար անպայման նկատի էր առնուում բողոքներին կողմից անդրկողմասը խորհրդայնացնելու քաղաքականութեան գործօնը:

Ժամանակակից հնչեղութիւն ունի գեներալ Հարբորդի մօտեցումը այն մասին, որ միասնական մանդատի դէպքում հայերը եւ թուրքերը կը լինեն հարեւաններ, երկու կամ երեք մանդատի դէպքում՝ հակառակորդներ: Անատոլիայի մանդատը ամերիկացիներին յանձնելու որոշման դէմ դժգոհեց միայն ֆրանսիական պատուիրակութիւնը: Կլեմանսօն դիմեց Վիլսոնին «երբ դուք դադարէք նախագահ լինելուց, մենք ձեզանից կը սարքենք Մեծ Թուրք (սուլթան)»:

Գաղտնիք չէ, որ Մերձաւոր Արեւելքում անգլիական բաղձանքների գլխաւոր թիրախը Կ. Պոլիսն էր եւ նեղուցները: Սակայն դրանց նկատմամբ մանդատը առաջարկելով ԱՄՆ-ին, ըստ երեւոյթին Լոնդոնը ծրագրել էր նպատակային գործողութիւնների բազմաքայլ մի համակարգ: Ամենայն հաւանականութեամբ այդ առաջարկը կրում էր փորձաքարի բնոյթ: Հնարաւոր էր, որ ԱՄՆ-ի մերժումից յետոյ նախատեսուում էր բարձրացնել անգլիական մանդատի վերաբերեալ հարցը:

Փարիզի կոնֆերանսում առաւել բարդ խնդիրը ոչ թէ օտտոմանեան ժառանգութեան անգլիական կամ ֆրանսիական, այլ ամերիկեան բաժնի որոշումն էր: Նախագահ Վիլսոնի քաղաքական դիրքը ԱՄՆ-ում, այդ ժամանակ լրջօրէն թուլացել էր, աւարտուում էր նրա երկրորդ նախագահական ժամկէտը, 1918 թ. միջանկեալ ընտրութիւնների հետեւանքով նրա ղեկավարած դեմոկրատական կուսակցութիւնը կոնգրէսի զոյգ պալատներում կորցրել էր մեծամասնութիւնը: Երկրում եւ Կապիտոլիում աճում էր ընդդիմութիւնը նրա արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ, ինչը հասարակական կարծիքի եւ կառավարուող վերնախաւի ազդեցիկ ուժերի կողմից գնահատուում էր որպէս քիչ արդիւնաւէտ եւ ծախսատար:

Ի վերջոյ Անգլիայի, Ֆրանսիայի կանխատեսումները ճիշտ դուրս եկան: 1919 թ. Նոյեմբերի 19-ին ամերիկեան սենատը հրաժարուեց Թուրքիայի նկատմամբ մանդատը վերցնելուց: Ամերիկեան սենատի քուէարկութիւնն իրենով նշանաւորում էր քաղաքական աւելի լայն նշանակութիւն ունեցող երեւոյթի հաստատագրում, ԱՄՆ-ը հեռանում էր «վերսալեան համակարգին» մասնակցելուց: Դա նշանակում էր նաեւ, որ Օսմանեան Կայսրութեան բաժանման հարցը, ի հարկէ առանց

Ռուսաստանի, վերադառնում էր իր ելակէտային դիրքին, մասնաւորապէս Սայքս-Պիկոյի պայմանագրին:

Թուրքիայում մեծ յոյսեր էին կապում ոչ միայն «հակաիմպերիալիստական» Ռուսաստանի, այլեւ ԱՄՆ-ի հետ՝ կործանումից համեմատաբար փոքր վնասներով դուրս գալու համար: ԱՄՆ-ը դիտարկուում էր որպէս Մերձաւոր Արեւելքում աւելի քիչ հետաքրքրութիւններ ունեցող երկիր: Վիլսոնի «14 կէտերը» Մ. Քեմալը գնահատել էր որպէս Թուրքիայի ազգային շահերին հակասող դրոյթներ: Թուրքական մի շարք ազդեցիկ գործիչների կարծիքով միայն ԱՄՆ-ի վրայ յենուելով հնարաւոր կը լինէր կանխել Անգլիայի Թուրքիան մասնատելու քաղաքականութիւնը: Թուրքիայի Ամերիկեան մանդատի հարցը քննարկուեց քեմալականների Սվազի (Սեբաստիա) կոնգրէսում՝ 1919 թ. Սեպտեմբերի 8-ին եւ 9-ին: Թուրքիան պէ՞տք է մնայ որպէս անկախ պետութիւն, թէ՞ համաձայնուի մանդատի հետ: Ի վերջոյ յաղթանակում է Թուրքիայի կատարեալ անկախութեան կողմնակիցների թիւը: Այդ վճռի ընդունման համար կարեւոր դեր խաղաց Մուստաֆա Քեմալի յայտնի դրոյթը. «ազգային կարիքներին համապատասխանող որոշումները ոչ մի դէպքում չեն կարող դիտուել որպէս ազգի համար պարտադէր»: Այսպիսով, մանդատի դէմ արտայայտուեցին ոչ միայն էրզրումի եւ Սոււազի կոնգրէսները, այլեւ քեմալական բանակի հրամանատարութիւնը:

Ի վերջոյ, 1920 թ. Մայիսի 30-ին Միացեալ Նահանգների սենատը մերժեց նաեւ Հայաստանի մանդատը:

Դաշնակից պետութիւններից ոչ մէկը իրական քայլեր չձեռնարկեց օգնութիւն կազմակերպելու խնդրում: «Հայերը, — եզրակացնում էր Լոյդ Ջորջը, — ստիպուած կը լինեն սահմանափակուել լոկ իրենց սեփական ուժերով, իսկ այդպիսի պայմաններում նրանք ըստ երեւոյթին ընդունակ չեն տիրել Թուրքական Հայաստանին: Ես չեմ կարող ինձ վրայ պատասխանատուութիւն վերցնել եւ համաձայնել Մեծ Հայաստան ստեղծելուն»: Մեծ տէրութիւնները որքան կարեւորում էին ապագայ անկախ Հայաստանի ազդեցութեան ոլորտի ընտրութեան հարցը, նոյնքան էլ հեղնանքով էին վերաբերում հայկական պատուիրակութիւնների առաջարկներին: Պօղոս-Նուբար փաշայի առաջարկները Լոյդ-Ջորջի կողմից բնութագրուեցին «Պօղոսի կախարդական հեքիաթներ», իսկ Աւետիս Ահարոնեանի գործունէութիւնը՝ «կոյր լաւատեսութիւն»:

Ռուսաստանի հակախորհրդային պետական կազմաւորումների սպիտակգլարդիական ղեկավարութիւնն իր հերթին յոյս ունէր, թէ դաշնա-

կիցների օգնութեամբ կարող էին տապալել բոլշեւիկեան կառավարութիւնը եւ վերականգնել «միասնական ու անբաժան Ռուսաստանի», այլ խօսքով կայսրութեան տարածքային ամբողջականութիւնը: Այսպէս, ծովակալ Կոլչակը փորձում էր ճնշում գործադրել դաշնակից տէրութիւնների վրայ, որպէսզի նրանք չճանաչէին Մերձբալթեան երկրների, Կովկասի, Անդրկովկասի «անջատ» կառավարութիւնները, քանի որ այդ երկրների տարածքը նա համարում էր «Ռուսաստանի անբաժան մասը»: Գեներալ Դենիկինը Անդրկովկասում ընդունում էր միայն Հայկական պետութեան գոյութեան հնարաւորութիւնը:

1919 թ. Փետրուարի 12 (25)–ին Փարիզում գտնուող Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը եւ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պ. Նուբարը, երկարատեւ վիճաբանութիւններից յետոյ, խաղաղութեան խորհրդաժողովին ներկայացնելու համար վերջապէս ստորագրեցին Հայկական ազգային պահանջները պարունակող յուշագիրը: (տե՛ս յաւելուածը)

Ըստ յուշագրի, մեծ տէրութիւններից պահանջում էր Հայկական միացեալ, անկախ պետութեան ճանաչումը, որը ընդգրկելու էր Արեւմտեան Հայաստանի 7 վիլայէթները (Վան, Բիթլիս, Դիարբեքիր, Խարբերդ, Սեբաստիա, Էրզրում (Կարին) եւ Տրապիզոն), որոնցից դուրս էին մնալու Դիարբեքիրի հարաւային եւ Սեբաստիայի արեւմտեան շրջանները: Միացեալ Հայաստանի մէջ ներառւելու էին Կիլիկիայի չորս սանջակները (Մարաշ, Սիս, Ջէրիկ–Բերքէթ եւ Ադանա), ինչպէս նաեւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ ընդլայնուած սահմաններով (Երեւանի նահանգն ամբողջութեամբ, Կարսի շրջանն առանց Արգահանի հիւսիսային մասի, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային կէսը, Գանձակի նահանգի հարաւարեւմտեան մասը):

Յուշագրում պահանջ էր դրւում, որպէսզի.

- ա) Նշուած տարածքներից հեռացուէին թուրքական զօրքերը,
- բ) Կատարուէր ազգաբնակչութեան ընդհանուր զինաթափում,
- գ) Պատժի ենթարկուէին Հայերի ջարդերին եւ նրանց ունեցուածքի թալանին մասնակցողները,
- դ) Երկրից դուրս վճռուէին ըմբոստ ցեղերը,
- է) Մոհաջիւրներին յետ վերադարձնէին իրենց վայրերը,
- զ) Միջոցներ ձեռնարկուէին բռնի կրօնափոխ եղածներին իրենց կրօնին վերադարձնելու համար եւ այլն:

Թուրքիան պէտք է փոխհատուցեր Հայերին հասցրած վնասները: Դաշնակից տէրութիւններից մէկը կամ Ազգերի Լիգան պէտք է երաշխաւորեր ստեղծուող Հայկական պետութեան տարածքային ամբողջականութիւնն ու անձեռնմխելիութիւնը: Դաշնակից տէրութիւններից մէկին պէտք է տրուէին լիազօրութիւններ՝ 20 տարով ստանձնելու Հայաստանի մանդատը:

Առաջին Հայեացքից, Հայկական պահանջների մէջ արտառուց ոչինչ չկար, քանի որ 1919 թ. Յունուարի 30–ին, Վիլսոնի նախաձեռնութեամբ վեհաժողովը որոշում էր ընդունել Հայաստանն ազատագրելու եւ նրան հոգատար (մանդատատէր) նշանակելու մասին: Նման պայմաններում, արտաքինից Մեծ Հայաստանի ստեղծումը կասկածի ենթակայ էէր: Խնդիրը առաւելապէս Հայաստանի սահմանների ճշտման եւ որեւէ պետութեան կողմից նրա մանդատը ընդունելու մէջ էր: Այս հարցը կարող էին լուծել արդէն քեմալականացող Թուրքիային պարտադրուող հաշտութեան պայմանագրի շրջանակներում: Մինչդեռ վեհաժողովին իր հիմնական ուշադրութիւնը սեւեռել էր Գերմանիայի հետ հաշտութեան խնդրի վրայ: Հայկական պահանջների յուշագիրը պատշաճ արձագանք չգտաւ: Այդուհանդերձ, Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովը 1920 թ. Յունուարի 19–ին դէ ֆակտո ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ նրան չցուցաբերելով որեւէ իրական աջակցութիւն: Ա. Ահարոնեանի արտայայտութեամբ Հայ ժողովուրդը Փարիզի կոնֆերանսի առաջին զոհն էր:

1920 թ. Մարտի 17–ին ՀՀ խորհրդարանում Յ. Տէրտէրեանը նշում էր. «Դաշնակիցները մեզ վրայ միշտ նայել են որպէս ողորմութիւն խնդրողի եւ երբեք չեն ունեցել այն գիտակցութիւնը, թէ գործ ունեն իրաւատէր եւ իր իրաւունքներին միշտ պաշտպան կանգնող մի ժողովրդի հետ»³⁹:

* * *

Հիմնահարցի առանձին բնագաւառ են ներկայացնում տարաբնոյթ ազգային համաժողովների եւ խորհրդակցութիւնների իրաւասութեան, ընտրական համակարգի ու կանոնների, ինչպէս նաեւ կանոնադրութիւնների ձեւաւորման եւ հաստատման սկզբունքները:

Այդ գործընթացի սկիզբը՝ մեզ հետաքրքրող ժամանակահատուածում պէտք է համարել 1917 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում կայացած Արեւելահայոց ազգային համագումարը (Ազգային հա-

մախորհրդակցութիւն): Այստեղ արեւելահայ (ռուսահայ) ազգային ժողովն ու ազգային խորհուրդը գերագոյն ներկայացուցչական եւ գործադիր մարմիններ են հռչակուեալ, որոնք իրականացնելու էին Հայոց ազգային համախորհրդակցութեան որոշումները: Հաստատուեալ էին նաեւ ընտրութիւնների կանոնները, ընտրական շրջանների ու պատգամաւորների ցուցակները, կանոնադրութեան նախագիծը⁴⁰:

Արեւմտահայերի երկրորդ համագումարն արդէն իրեն յայտարարում էր Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների մէջ ապրող բոլոր արեւմտահայերի ներկայացուցչական ժողով⁴¹: Շեշտուեալ էր, որ համագումարի օրակարգը, ընտրական ձեւը եւ հրահրուած հաստատութիւններն ու կազմակերպութիւնները համագումարը պէտք է դարձնեն քաղաքական հաստատութիւն: Այն է՛ր անտեսելու արեւմտահայ գաղթականութեան ճգնաժամային վիճակը, սակայն առաւելապէս զբաղուելու էր Արեւմտեան Հայաստանի գաղթական հայութեան քաղաքական նպատակների եւ դրանց ձեւակերպման խնդրով: Յատուկ ընդգծուեալ էր կազմակերպչական կոմիտէի կատարած լայնածաւալ աշխատանքը եւ որ վերջինիս դիմումի հիման վրայ Արարատեան Հանրապետութեան խորհրդարանը միաձայն քուէարկել էր՝ համագումարի ծախսերի համար յատկացնել 35.000 ռուբ. չափ վարկ⁴²:

Մեծապէս կարեւորուեալ ենք Փարիզի առաջին ազգային համագումարում՝ Հայաստանի ապահովութեան խորհրդի անունից՝ Ա. Թերզիպաշեանի ներկայացրած տեղեկագրի այն հատուածը, որտեղ համահայկական ծրագրերի եւ գործունէութեան ուղղուածութեան համար առաջարկուեալ էր առաջին պլան մղել եւ առաջնորդուել անմատակարարութեան անունից. «...մէկ նպատակի ձգտող գործունէութեան վրայ թրքահայութեան անունը եւ դրոշմը առանձին պահպանելու պէտքը»: Դա համաձայնեցուել էր Արեւելահայ ազգային խորհրդի հետ, ելնելով երկու նկատառումներից՝ ա) խուսափելու համար այն բարդութիւններից, որոնք իրաւական տեսակէտից կարող էին ծագել արեւելահայերի համար եւ բ) արեւմտահայ դատի միջազգային բնոյթը անխափան առաջ տանելու համար⁴³:

Փարիզի ազգային համագումարում Լ. Շանթը անդրադառնալով համագումարի նպատակին եւ իրաւասութեանը, նշում էր, որ «մենք մինչեւ հիմա ազգ եղած ենք եւ ո՛չ պետութիւն: Արդ, ազգի մը խօսքը նուազ կարեւորութիւն ունի, քան պետութեան մը խօսքը: Մենք այժմ ու-

նինք պետութիւն մը, Կովկասեան Հայկական Հանրապետութիւնը, զոր Տիար Զօպանեան իրաւամբ կոչեց ամբողջ հայութեան փոքրիկ հանրապետութիւնը: Մենք մինչեւ հիմա խնդրող եղած ենք. ասկէ յետոյ պահանջող պիտի ըլլանք՝ խօսելով պետութեան անունով, եւ պիտի շահագործենք այդ անունը (ընդգծումը մերն է. — Վ. Մ.)», երկրորդ. պէտք է իսկոյն համահայկական կառավարութիւն մը ստեղծել եւ ճանաչցնել տալ Եւրոպային: Եթէ այս կառավարութիւնը ստեղծենք, ոյժ կ'ունենանք եւս անոր անունով կը պահանջենք ամեն ինչ: Պէտք է ստեղծենք հետեւաբար մէկ կառավարութիւն եւ մէկ խորհրդարան մեր երկրին մէջ: Հիմա Կովկասեան Հայաստանը 45 հոգիանոց ներկայացուցչական մարմին մը ստեղծած է, գաղթական եւ հաստատուած բնակչութիւնն ալ իբր պէտք է ընտրէ, եւ զբաւուած քաղաքի մը մէջ, օրինակի համար էրզրում, հայկական անկախ պետութեան խորհրդարանը կը ստեղծուի: Այս համագումարն է, որ գլուխ պիտի անցնի այդ գործին, մշակելով այն սկզբունքները, որոնցմով ընտրութիւնները պիտի կատարուին, եւ շատ արագ: Համագումարին երկրորդ գործն է Պատուիրակութիւն մը ընտրել եւ տալ անոր իր «տիրէքթիւ»-ները, որպէսզի վարէ տէրութեանց հետ քաղաքական յարաբերութիւնները⁴⁴:

Լեւոն Շանթին առանձնապէս զայրացրել էր Ս. Հինդլեանի, Աւ. Ահարոնեանի եւ այլոց պնդումները, որ համագումարին տրուի «թրքահայոց, պարսկահայոց եւ գաղութներու ներկայացուցչական ժողով» անուանումը, այլ ոչ թէ ազգային կամ համազգային, քանի որ Կովկասի երկու միլիոն հայութիւնը չունեն իրենց ներկայացուցիչները: «Վերլուծուածը ճշգրիտ է, — նշում էր Լ. Շանթը, — եւ համաձայն իրականութեան, բայց կայ եւ ուրիշ իրականութիւն մը, զոր չեմ գիտէր ինչո՞ւ գիտակցաբար կ'անգիտանանք: Ժողով մը իր անունը չառնէր իր կազմէն, այլ գործէն որուն համար հրահրուած է: Այս ժողովը համազգային դատ մըն է, որ կը քննէ եւ անոր յաջողութեան ու իրականացման կը ձգտի: Ինչպէս գործը համազգային է, միջոցներն ալ համազգային դատի պաշտպանութեան եւ իրականացման համար անհատական, խմբակցական կամ կուսակցական չեն, այլ որոշապէս եւ ուղղակի համազգային: Համազգային դատ՝ համազգային միջոցներով (ընդգծումը մերն է. — Վ. Մ.)⁴⁵:

Հասկանալի է, որ փոխուել են ժամանակները, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետութիւնը գտնուեալ է աշխարհաքաղաքական եւ միջազգային նոր իրավիճակում, սակայն էականն այն է, որ համազգային գործին նուիրուած իրաւամբ ազգային գործիչների սկզբունքներն ու մօտե-

ցումները ոչ միայն չեն կորցրել իրենց ժամանակակից հնչեղութիւնը, այլ հարցադրումների գրեթէ կրկնութեամբ եւ յաճախ պատմական նոյնականութեամբ մեզ՝ ժամանակակից հայերիս լուրջ մտորելու տեղիք են տալիս եւ մղում անյետաձգելի գործնական քայլերի:

Է. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ 1920–1923 ԹԹ. ԼՈՆԴՈՆ–ՍԱՆ ՌԵՄՕ–ՍԵԻՐ–ԼՈՆԴՈՆ–ԼՕՋԱՆ

«Մեծ Հայաստան» ստեղծելու Փարիզեան գործընթացը անցաւ եւս մի քանի փուլ, որոնք անմիջականօրէն կրում էին Ռուսաստանում, Թուրքիայում, Մերձաւոր Արեւելքում ու Անդրկովկասում ծաւալուող ռազմա–քաղաքական փոփոխութիւնների կնիքը: Առաջնային էր դառնում բոլշեւիկ–քեմալական համագործակցութիւնը, ինչը մեծապէս խառնում էր յաղթած տէրութիւնների խաղաքարտերը: Կայսերական տարածքները կորցնող Թուրքիայի համար առաջնային էր դառնում Փոքր Ասիայում տարածքային ամբողջականութեան պահպանման խնդիրը, ինչը 1920 թուականին՝ Ռուսաստանում բոլշեւիկների յաղթանակից յետոյ իրական կերպարանք ստացաւ: Բոլշեւիկների համար կարեւորում էին նախ՝ իշխանութեան ամէն գնով պահպանման, «սոցիալիստական յեղափոխութիւնը» արտահանելու, «համաշխարհային յեղափոխութեան» հասնելու արհեստածին գաղափարները, եւ ոչ թէ ռուսական զէնքի ուժով ազատագրուած Արեւմտեան Հայաստանի տարածքների պահպանման խնդիրը:

Պատերազմում պարտուած Թուրքիայի եւ պատերազմից դուրս եկած խորհրդայնացուած Ռուսաստանի (Ռուսական պետութեան համար դա կատարեալ կործանում էր) պարագայում, երբ երկուսն էլ հանդէս էին գալիս որպէս յաղթած տէրութիւնների գլխաւոր թիրախ, անգամ փոխադարձ անվստահութեան պայմաններում, միեւնոյն է կայացաւ այն համագործակցութիւնը, որը հիմնականում բաւարարեց կողմերի քաղաքական–գաղափարական պահանջները: Ի վերջոյ, բոլշեւիկ–քեմալական պլանաւորուած ագրեսիայի հետեւանքով հայութիւնը կորցրեց իր նորաստեղծ պետականութիւնը Արեւելեան Հայաստանում, Թուրքիան վերագրաւեց Արեւմտեան Հայաստանը:

Բոլշեւիկ–քեմալական մերձեցումը այսպէս կոչուած «համաշխարհային իմպերալիզմի» եւ Կովկասում այդ «իմպերալիզմի օջախ Հայաստանի Հանրապետութեան» դէմ ուղղուած յանցաւոր համագործակցութիւն

էր, որի պատմա-քաղաքական զնահատականը չի տրուած մերօրեայ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմից:

1920 թ. Յունուարի 19-ին Փարիզում տեղի ունեցաւ ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ժապոնիայի ղեկավարների, արտաքին գործերի նախարարների եւ ռազմական գործերի նախարարների եւ ռազմական գործիչների նիստ. քննարկուեւ էր Անդրկովկասում տիրող իրադրութիւնը:

Կլեմանսօն, Լլոյդ-Ջորջը, Վ. Վիլսոնը, մարշալ Ֆոշը, Ուինստոն Չերչիլը եւ այլոք տազնապով էին ընդգծում դէպի Անդրկովկաս շտապող բոլշեւիկեան ուժերի առաջխաղացումը կանխելու, ինչպէս նաեւ Բաթում-Բաքու երկաթուղին պաշտպանելու, Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւններին ռազմական օգնութիւն կազմակերպելու անհրաժեշտութիւնը: Այն հանգամանքը, որ Հայաստանը չէր միացել Ադրբեջանի եւ Վրաստանի հակաբոլշեւիկեան դաշինքին, լորդ Քերզոնին դրդել էր առաջարկել, որպէսզի ճանաչեն Վրաստանի եւ Ադրբեջանի դէ-ֆակտո անկախութիւնը՝ «միաժամանակ բացառելով Հայաստանը»: Չերչիլն այն կարծիքին էր, որ առաջնայինը Անդրկովկասի հարցում ռազմական գործօնն էր: Անդրադառնալով Հայաստանում ստեղծուած իրավիճակին, Չերչիլը նշել է. «Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայ վիճակը կովկասեան միւս հանրապետութիւնների նման մնում է անյուսալի: Հարաւից նա յարձակման է ենթարկուած թուրքերի կողմից, իսկ հիւսիսից գտնուում է բոլշեւիկների սպառնալիքի տակ: Նրա վերջնական ոչնչացումը հնարաւոր է համարուում»: Ինչեւէ, ՀՀ ճանաչուեց դէ-ֆակտո: Այդ որոշումը վերաբերում էր գոյութիւն ունեցող ՀՀ-ը եւ այն «չէր առնչուում թուրքական Հայաստանին», որի ճակատագիրը վճռուելու էր թուրքիայի հետ վերջնական պայմանագրի կնքումով:

ԼՈՆԴՈՆ

1920 թ. Փետրուարի 12-ից մինչեւ Ապրիլի 10-ը Լոնդոնում կայացաւ կոնֆերանս, որին մասնակից պետութիւնների ներկայացուցիչներն անդրադարձան նաեւ Հայկական հարցին: Ցանկալի էր համարուում այս կամ այն ձեւով անկախ թուրքական պետութեան պահպանումը, միաժամանակ, յիշեցուում էր, որ դաշնակիցները խոստացել են ստեղծել անկախ Հայաստան:

Անդրադառնալով թուրքիայի նկատմամբ վարուելիք քաղաքականութեան առնչութեամբ անգլո-ֆրանսիական հակամարտութեանը, ՀՀ

պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը նշում էր, որ «Ֆրանսիայում այն կարծիքն է տիրում, թէ որքան մեծ լինեն թուրքիային թողնուելիք հողերը, այնքան աւելի լաւ ֆրանսիական շահերի համար: Ահա թէ ինչու ֆրանսիական ներկայացուցիչներն այստեղ, Հայաստանի սահմանները զծելիս, աշխատեցին որքան կարելի է կրճատել մեր հողերը յօգուտ թուրքիայի»: Դա պատահականութիւն չէր. ֆրանսիական իշխանութիւնները պատասխանատուութիւն են կրում 1920 թ. ձմռանը, ինչպէս նաեւ 1920-1923 թթ. Կիլիկիայում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձութիւնների համար:

Լոնդոնի կոնֆերանսին սկզբում ներկայ էին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի վարչապետները (Լլոյդ-Ջորջը, Միլերան, Նիտտի), սակայն աւելի ուշ Միլերանը, Նիտտին մեկնեցին եւ կոնֆերանսը շարունակուեց արտաքին գործերի նախարարների եւ ղեկավարների մասնակցութեամբ: Կոնֆերանսին կից գործում էր նաեւ Հայաստանի սահմանների որոշման հարցով զբաղուող միջազգային յանձնաժողովը: Հայկական պատուիրակութեան կազմում էին Ա. Ահարոնեանը (Փետրուարի 17-ից), Պ. Նուբար փաշան. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զաւէն Արքեպիսկոպոսը, զենեքալ Դորդանեանը (Կորդանով), Յովհաննէս Խան Մասհհեանը, Ա. Աճեմեանը:

Կոնֆերանսը Փետրուարի 17-ին ձեւաւորեց Ա. Քամմերելի գլխավորած Հայկական յանձնաժողովը, որին յանձնարարուած էր լսել Հայերին եւ մշակել յանձնարարականներ Բաթումի եւ Լազիստանի միջեւ ունեցած սահմանի մասին: Նշուում էր, որ

1. Նոր պետութիւնը կը լինի անկախ,

2. Դէ-ֆակտո իր մէջ կը ներառի Անկախ Երեւանի Հանրապետութիւնը եւ սահմանակից թուրքական վիլայէթների մասերը,

3. Կիլիկիայի հայ բնակիչներին անհրաժեշտ է պաշտպանել:

Դորդանեանի կազմած սահմանների վերաբերեալ պահանջները հետեւեալն էին.

1. Ազատ ելք դէպի Սեւ ծով՝ Տիրի Ռալի եւ Ծորոխ գետերի միջեւ ընկած տարածութիւնը,

2. Երզնկան, որն անհրաժեշտ էր Էրզրումի պաշտպանութեան համար,

3. Խարբերդը, Դերսիմը, այնուհետեւ սահմանագիծը պէտք է անցնէր դէպի Բալու, ապա Վանայ լճի հարաւային լեռնաշղթայով միանալու էր պարսկական սահմանագծին:

Աւ. Ահարոնեանը յայտարարեց նաեւ, որ եթէ դաշնակիցները կազմակերպեն 40–50 հազարանոց հայկական բանակ, տան զէնք ու ռազմամթերք, իրենց հովանաւորութիւնը, հայկական կողմը, կարող է գրաւել իր հողերը (Գ. Մախմուդեան, Մեծ Բրիտանիայի Քաղաքականութիւնը Հայաստանում եւ Անդրկովկասում 1918–1920 թթ., Երեւան 2002, էջ 188): Փետրուարի 26–ի նիստին քննարկուում էին

ա) Ներգաղթի,

բ) Հայկական կողմի կարծիքը հայկական պետութեան մէջ բնակուող օտարազգիների հետ ունենալիք յարաբերութիւնների մասին:

Ըստ գեներալ Ղորղանեանի թուրքահայ գաղթականների հետ աշխարհի տարբեր մասերից Հայաստան կը վերադառնային մօտ 800 հազար հայեր: Երկրորդ խնդրի վերաբերեալ Ա. Ահարոնեանը զեկուցել էր մի կողմից հայերի, միւս կողմից՝ քրդերի, եզդիների, թաթարների, թուրքերի, լազերի միջեւ փոխյարաբերութիւնների մասին, ինչը բարեյաջող տպաւորութիւն էր թողել յանձնաժողովի անդամների վրայ:

1920 թ. Մարտի 16–ին լսուեց Ազգերի Լիգայի խորհրդին ուղղուած Փարիզի գերագոյն խորհրդի առաջարկը՝ Հայաստանի պաշտպանութիւնն ընդունելու վերաբերեալ: Կազմուեց անհրաժեշտ փաստաթղթեր, որի մշակման կապակցութեամբ կրկին դրսեւորուեցին Պ. Նուբարի եւ Աւ. Ահարոնեանի տարաձայնութիւնները: Պօղոս Նուբարի համոզմամբ ինչքան օտարի ազդեցութիւնը մեծ լինի հայկական պետութեան վարչական, դատական գործերի, կառավարութեան վրայ, այնքան աւելի լաւ կը լինէր, քանի որ դեռ «մենք անընդունակ ենք մեզ կառավարելու»: Այս մօտեցումը բաժանում էր նաեւ Զաւէն պատրիարքը: Այնուամենայնիւ փոխզիջումային համաձայնութիւն կայացաւ:

Լոնդոնում հայ գործիչները Մարտի 23–ին տեսակցեցին Աղբրբեջանի պատուիրակ Թօփչիբաշեւի, վրաց պատուիրակների հետ, որտեղ քննարկուեցին Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւնների սահմանային վէճերին վերաբերող հարցեր:

Լոնդոնի կոնֆերանսը իր 79 պաշտօնական նիստերից եւ յանձնաժողովի բաղմամբիւ հանդիպումներից յետոյ փակուեց Ապրիլի 10–ին: Ընդգծուեց, որ «մեծ յաջողութիւններ ձեռք բերուեցին թուրքական պայմանագրի աւարտման ուղղութեամբ: Լոնդոնում, վերջին հաշուով, բրիտանացի դիւանագէտները փոքրացրին Օսմանեան Կայսրութիւնից անջատուող Արեւմտեան Հայաստանի տարածքները՝ սահմանների հարցը փոխադրելով Վաշինգտոն:

Հարկ է նշել նաեւ, որ Ապրիլի 8–ին լորդ Քերզոնի հետ կայացած Աւ. Ահարոնեանի ոչ հայանպաստ զրոյցի բովանդակութիւնը ՀՀրապարակուեց մամուլում եւ գաղտնի պահուեց ՀՀ Կառավարութիւնից: ՀՀ պատուիրակութեան նախագահը գտնուում էր, որ բրիտանական քաղաքականութեան մէջ տեղի էր ունեցել փոփոխութիւն դէպի Հայկական հարցը: Վերջին հաշուով սա էլ հայկական դիւանագիտութեան պարտութեան դրսեւորումներից էր:

ՍԱՆ–ՌԵՄՕ

Անտանտի տէրութիւնների Գերագոյն Խորհրդի Ապրիլի 19–26–ի նիստը կայացաւ Իտալիայի Սան–Ռեմօ քաղաքում: Կոնֆերանսի նպատակը թուրքիայի հետ հաշտութեան պայմանագրի նախագծի մշակման եւ արաբական երկրների նկատմամբ Ազգերի Լիգայի մանդատների բաժանման հարցերն էին: Որպէս դիտորդ մասնակցում էին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի վարչապետները, Ճապոնիայի եւ ԱՄՆ–ի ներկայացուցիչները: Հայաստանի վերաբերեալ հարցերը քննարկելիս թույլատրուեց մասնակցել հայկական երկու պատուիրակութիւնների դեկավարներին:

Ազգերի Լիգայի խորհուրդը գտնում էր, որ հայ ժողովրդի ապագան լաւագոյնս կարող էր ապահովուել, եթէ Լիգայի անդամներից մէկը, կամ մէկ այլ պետութիւն կամենար ընդունել Հայաստանի մանդատը: Հնարաւոր թեկնածուներ էին առաջադրուում Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ–ը եւ Նորվեգիան:

Հայկական պետութիւն հիմնելու համար անհրաժեշտ էին համարւում Ֆինանսներ, ռազմական աջակցութիւն եւ ելք դէպի ծով: Ըստ Ֆրանսիայի վարչապետ Միլերանի, Ազգերի Լիգան «կամենում էր ցուցադրական վարքագիծ ընդունել, մինչդեռ գործնական բոլոր դժուարութիւնները թողնում էր տէրութիւններին»: Լոնդոնի խորհրդակցութեան մասնակիցներին պէտք է պարզ լինէր, որ նորաստեղծ միջազգային կառույցը չի կարող հանդէս գալ Հայաստանի պաշտպանի դերում եւ այդ նպատակին հասնելու համար չունի անհրաժեշտ միջոցներ եւ որ աւելի կարելորդ է՝ ցանկութիւն:

Լորդ Քերզոնը, ուշացած, յիշեցրեց, որ «Հայաստանի ազատագրումը եղել է դաշնակիցների ամէնից յաճախ հռչակած պատերազմական նպատակներից մէկը», ուստի եւ «հնարաւոր չէ հարցն ամբողջովին դնել նետել եւ Հայաստանը թողնել բախտի քմահաճոյքին»:

Կարեւորում էր, մասնաւորապէս, Էրզրումի ազատագրման եւ պատկանելիութեան հարցը: Լլոյդ—Ջորջի միտումնաւոր մօտեցումն այն էր, որ «գեռեւս մինչեւ պատերազմը եւ կոտորածները Էրզրումում բնակչութիւնն ընդգծուած կերպով մահմեդական է եղել, հետեւաբար՝ ոչ մի սկզբունքով իրենք չեն կարող պաշտպանել մի տարածքի յանձնումը հայերին, որտեղ մահմեդականների գերակշռող մեծամասնութիւն գոյութիւն ունի»: Փրանսիական կողմը գտնում էր, որ Էրզրումի մեծաքանակ հայկական գաղթօջախը, որը կոտորուել է, բարոյական լուրջ հիմքեր է ստեղծում քաղաքը Հայաստանին տալու. «Էրզրումը եթէ թողնուի թուրքերին, Հայաստանը կը կտրուի ծովից եւ կը նշանակի տեղաւորել թուրքերին հայերի թիկունքում»:

Լլոյդ—Ջորջը Կարինի յանձնումը հայերին կապում էր հայերի նոր կոտորածների անխուսափելիութեան հետ ու թերեւս, իրատեսօրէն խոստովանում էր, որ հայերին տրուող «մեծ յոյսը» դա հէնց հայկական կոտորածներն են:

Պօղոս Նուբարի եւ Աւ. Ահարոնեանի պաշտպանական ելոյթների հիմնական կռուանն այն էր, որ հայկական կողմը 20—25.000 բանակով, առանց դաշնակիցների ռազմական օգնութեան շարունակում է գոյապայքարը Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում, իսկ աջակցութեան դէպքում կարող է գործի դնել նաեւ 40.000—ոց բանակ ու գրաւել ոչ միայն Էրզրումի, այլեւ միւս նահանգները: Տարակուսանք է առաջացնում միայն քեմալական բանակի թերազնահատումը, որը մեր կարծիքով, Աւ. Ահարոնեանի կողմից արուած «դիւանագիտական» քայլ էր. Լլոյդ—Ջորջն իր գրքում Ահարոնեանի ելոյթը անուանել էր «կոյր լաւատեսութիւն»:

Սան—Ռեմոյի կոնֆերանսի ռազմական փորձագէտների պատասխանը հետեւեալն էր. «Քանի որ կառավարութիւնները որոշեցին Հայաստան դաշնակցային ուժեր չուղարկել, հայերին հարկ կը լինի սահմանափակուել միայն իրենց սեփական ուժերով, իսկ այդպիսի պայմաններում, նրանք, ըստ երեւոյթին, անընդունակ են տիրել Թուրքահայաստանին, եւ առանձնապէս Էրզրումին»: Լլոյդ—Ջորջը գտնում էր, որ «Մեծ Հայաստանի ստեղծումը վատ զգացմունքներ առաջ կը բերի Հնդկաստանի եւ ողջ աշխարհի մահմեդականների մէջ: Աւելին, այն արդարացուած չէ ազգագրական առումով»:

Ապրիլի 26—ին կոնֆերանսը դիմեց ԱՄՆ—ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնին՝ ընդունել Հայաստանի մանդատը եւ անկախ կառավարութեան պա-

տասխանից, միջնորդ լինել Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայէթներում սահմանների որոշման, Հայաստանին դէպի ծով ելք տալու հարցում: Վիլսոնը համաձայնեց ստանձնել իրաւարարի պատասխանատուութիւնները:

Սան—Ռեմոյում շարունակուեցին նաեւ Լոնդոնի կոնֆերանսի ժամանակ անդրկովկասեան Հանրապետութիւնների պատուիրակութիւնների միջեւ ընթացող բանակցութիւնները, որոնք սակայն չյանգեցրին որոշակի արգելանքների:

Սան—Ռեմոյում մշակուած պայմանագրի նախագիծը չընդունեց սուլթանական Թուրքիայի կառավարութիւնը:

Սան—Ռեմոն դարձաւ դէպի Սեւր գործընթացի հերթական փուլը, երբ քաղաքական նոր զարգացումները, մասնաւորապէս բոլշեւիզմի դէմ քեմալականութիւնն ուղղելու անգլո—ֆրանսիական միտումը մի կողմից եւ քեմալա—բոլշեւիկեան մերձեցումը Սենատի դէմ՝ միւս կողմից, ձախողեցին «Մեծ Հայաստանի» ստեղծման գաղափարն ու խոստումը:

ՄԵԻՐ

Միացեալ, Անկախ Հայաստանի, Սեւրի գործընթացի ու այդպէս նաեւ հայոց պահանջատիրութեան կենսահարցը արդէն 80 տարուց աւել է ինչ խռովում է հայութեան հոգին, դարձել է ցեղասպանութեան հիմնահարցի բաղկացուցիչ ու հնարաւոր փոխհատուցման հիմքը: Սեւրի պայմանագիրն անխզելիօրէն կապում է Բեռլինում Հայկական Հարցի միջազգայնացման հետ, կրում է դրան յաջորդող Հայկական Հարցի փուլերի տրամաբանութիւնն ու անգամ ձախողման նոյն յայտագիրն է ամփոփում:

Բեռլինից—Սեւր, 40 տարուայ ընթացքում, միջազգային յարաբերութիւններում վերջին հաշուով մէկ արմատական տեղաշարժ կատարուեց, այն է՝ համաշխարհային պատերազմի արդիւնքում Եւրոպայի, ինչպէս եւ Խորհրդային Ռուսաստանի համար աւարտուեց թուրքական ժառանգութեան բաժանման հարցը: Պատերազմում յաղթած տէրութիւնների կողմից Սեւրը դիտուեց որպէս Արեւելեան Հարցի բաղձալի, եզրափակիչ փուլ: Իրօք, ոչ շահագրգիռ մօտեցման պարագայում տեղի էր ունեցել սպասուած եւ ժամանակի համար անհնար իրադարձութիւն՝ դադարել էր գոյութիւն ունենալ Օսմանեան Կայսրութիւնը, մի շարք ժողովուրդներ անկախացել էին, ձեւաւորուել էին նոր պետութիւններ: Այդ էր սպասուած եւ հայ ժողովրդին:

Հետեւելու իր օրինակին: Այս փաստն անգամ բաւարար է Հայկական Սեւրի ձախողման տրամաբանութիւնը Հասկանալու համար: Օսմանեան պարտքի 60%-ը պատկանում էր Ֆրանսիային: Ժորժ Պիկոյի միտքն զարձաւ Ֆրանս-քեմալական դիւանագիտական զոնդածի առաջին քայլը, որն ի վերջոյ յանգեցրեց նաեւ 1921 թ. Անկարայի դաշնագրի ստորագրմանը: 1920 թ. Փետրուար-Մարտ ամիսներին քեմալական զօրքերը զանգուածային կոտորածներ կազմակերպեցին Կիլիկիայում:

1920 թ. Յունուարի 12-ին Ստամբուլում աշխատանքը սկսեց թուրքական նոր պառլամենտը, որի 120 անդամներից 95-ը քեմալականներ էին: Յունուարի 28-ին պառլամենտը ընդունեց Թուրքիայի անկախութեան հռչակագիրը, որը յայտնի է որպէս Ազգային Ուխտ: Այդ նոր ծրագիրը դարձաւ ինքնապաշտպանութեան եւ միաժամանակ յարձակման ուղեւիղ: Այդ փաստաթղթում արտայայտուած էր Թուրքիայի բացառապէս ձգտումը՝ տէր դառնալ այն բոլոր տարածքներին, որոնք Թուրքիան ձեռք էր բերել Ռուսաստանում Հոկտեմբերեան յեղաշրջման արդիւնքում, նախ՝ Բրեստ-Լիտովսկի, ապա եւ 1918 թ. Մայիս-Յունիս ամիսներին Հայաստանի ու Վրաստանին պարտադրած պայմանագրերի հիման վրայ: Թուրքական պառլամենտի որոշումները անհանգստացրին դաշնակից երկրներին եւ 1920 թ. Փետրուարի 10-ին, Լոնդոնի հանդիպման ժամանակ որոշուեց օկուպացնել Ստամբուլը: Մարտի 16-ին դաշնակից տէրութիւնների անունից անգլիական զօրքերը օկուպացրին Ստամբուլը եւ ցրեցին թուրքական պառլամենտը: Նոր իրադրութեան մէջ Քեմալն իր հայեացքը վերջնականապէս ուղղեց դէպի բոլշեւիզմը:

Սեւրի պայմանագրի ստորագրման անմիջական նախապատրաստումը թերեւս սկսւում է 1920 թ. Մայիսի 11-ից, երբ թուրքերին յանձնուեց նրանց հետ կնքուելիք հաշտութեան պայմանագրի նախագիծը: Հայկական կողմը միւս պետութիւնների հետ հաւասար իրաւունքով պաշտօնապէս կոչուեց դաշնակից: Յունիսի 26-ի պատասխանում թուրքական կողմը ոչ մի զիջման չէր գնացել Հայկական հարցում: Նրանք ճանաչում էին միայն «Կովկասեան Հայաստանը» եւ նախկին ռուս-թուրքական սահմանը: Թուրքական հակաառաջարկները վերջին անգամ քննարկուեցին 1920 թ. Յուլիսի 5-16-ը Սպայում տեղի ունեցած կոնֆերանսում: Թուրքերին տրուում էր 10 օր ժամանակ՝ հաշտութեան պայմանագիրը ստորագրելու կամ մերժելու հարցում իրենց վերջնական պատասխանը տալու համար: Յուլիսի 22-ին թուրքական կառավարութիւ-

նը, հակառակ Մ. Քեմալի կառավարութեան ընդդիմութեանը, իր համաձայնութիւնը տուեց Սեւրի պայմանագրի նախագծին:

Քաղաքական իրադրութիւնը եւ ուժերի փոխարաբերութիւնները փոխուել էին, բայց ինքնիշխանութիւնը մէջ էր մնում Սեւրի պայմանագրի մշակուած նախագիծը: Դաշնակից տէրութիւններից ոչ մէկը դեռեւս չէր ուզում դրսեւորել իր դիրքորոշման փոփոխութիւնը: Այլ խօսքով, «Ի դէմս Մուստաֆա Քեմալի Թուրքիայի երկնակամարում ծագել էր նոր աստղ» (Լյոյզ Զորժ), որը եւ Սեւրի պայմանագիրը Հայկական ինքնուրոյն բաւարար ուժի բացակայութեան պայմաններում դարձնում էր մեռելածին:

1920 թ. Օգոստոսի 10-ին, Սեւրում (Փարիզի մօտ), Թուրքիայի սուլթանական կառավարութեան եւ պատերազմում յաղթած դաշնակից պետութիւնների՝ Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ճապոնիա, Բելգիա, Յունաստան, Լեհաստան, Պորտուգալիա, Ռումինիա, Հայաստան, Չեխոսլովակիա, Սերբերի, Խորուաթները եւ Սլովենների թագաւորութիւն, Հեջագ՝ միջեւ կնքուեց պայմանագիր: Հայաստանի Հանրապետութեան անունից պայմանագիրը ստորագրել է ՀՀ պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեանը: Նա հաստատել է երեք փաստաթուղթ.

ա) Բուն պայմանագիրը,

բ) ՀՀ եւ մեծ տէրութիւնների միջեւ կնքուած պայմանագիրը՝ Հայաստանում բնակուող փոքրամասնութիւնների վերաբերեալ,

գ) Արձանագրութիւն Հարաւսլաւիայի եւ Հեջագի բացակայութեան վերաբերեալ:

Պօղոս Նուբարի հետ համատեղ նա ստորագրել է նաեւ լրացուցիչ պայմանագիր՝ դիւանագիտական եւ առեւտրական յարաբերութիւնների վերաբերեալ:

Կարիք կա նշել նաեւ, որ Սեւրի պայմանագրի ռուսերեն թարգմանութեամբ տեքստում՝ որպէս ստորագրող կողմ յիշատակուած են Ա. Ահարոնյանը եւ Կոնստանդնուպոլսի Հայկական միացեալ խորհրդի ներկայացուցչի կարգավիճակով՝ Պ. Նուբարը⁴⁶:

Միջազգային իրաւունքի տեսակէտից ՀՀ-ը որպէս պայմանագրի մասնակից, դէ իւրէ՛ ճանաչուած էր պայմանագիրը ստորագրող միւս բոլոր պետութիւնների կողմից: Ուշագրաւ է, որ թուրքական պատուիրակութիւնը յատուկ մատնանշել էր, որ պայմանագիրը ստորագրողը պէտք է պետութիւն ներկայացնի: Քանի որ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուբարը այդպիսի կարգավիճակ չունէր, ուստի եւ մեր-

ժուեց ստորագրելու նրա իրաւունքը: Այդ ուղղութեամբ Պ. Նուբարը մեծ ջանքեր էր գործադրել, սակայն դրանք չյանգեցին արդիւնքի: Պատահական չէ նաեւ Թուրքիայի միջամտութիւնն այդ թուում է երկրորդական հարցում: Ի դէմս Պօղոս Նուբարի թուրքական կողմն ընկալում էր աւելի արմատական պահանջներ եւ անթաքոյց հակաթուրքական տրամադրութիւններ ունեցող արեւմտահայ եւ գաղութահայ ներկայացուցիչներին: Այդպէս եւ ներքուստ խուսափում եւ մերժում էր Մեծ Հայաստանի ստեղծումը եւ բաւարարում Արարատեան Հանրապետութեան գոյութեամբ, որի կործանումը խորհրդա-քեմալական համագործակցութեան օրակարգի հարց էր դարձրել: Աւ. Ահարոնեանը դէմ էր Պօղոս Նուբարի մասնակցութեանը եւ առաջարկել էր իր միջնորդութիւնը՝ Հայաստանի կառավարութիւնից հաւատարմագիր ստանալու համար: Այսպիսով Հայաստանի խորհրդայնացումից յետոյ Պօղոս Նուբարի պատուիրակութիւնը զրկուեց Հայկական Հարցին յետամուտ լինելու հնարաւորութիւնից եւ իրաւասութիւնից:

Անհանգստանալով Հայաստանում բոլշեւիկեան շարժումներից եւ անգլիացիներից ստանալով խոստում՝ դաշնակիցների կողմից դաշնագիրը ստորագրելու արտօնութիւն ունենալու վերաբերեալ, Պօղոս Նուբար փաշան հրաժարուեց ՀՀ կառավարութեանը դիմելու մտքից: 1920 թ. Մայիսի 5-ից Փարիզում հրաւիրուել էր Ազգային համագումարի երկրորդ նստաշրջանը (նշում է նաեւ Արեւմտահայերի 3-րդ համագումար, ինչը ճշգրտման կարիք ունի), որի նախագահ Գ. Նորատունկեանի վկայութեամբ համագումարի վերջին՝ Յուլիսի 16-ի նիստում Նուբար փաշան յայտարարեց. «Քանի որ Երեւանում կռաւիքիոն կառավարութիւն չկայ (նկատի ունի արեւմտահայ ներկայացուցիչների բացակայութիւնը.— Վ. Մ.), ինքն այնտեղից որեւէ հաւատարմագիր խնդրելու ցանկութիւն չունի»: Պարզ է դառնում, որ թէեւ արտաքին համաձայնութիւնը կայացել էր հայկական երկու պատուիրակութիւնների միջեւ, սակայն, ներքին սկզբունքային սուր տարաձայնութիւնները արտայայտուեցին մինչեւ վերջ:

Սեւրի պայմանագիրը բաղկացած էր 13 մասից եւ 433 յօդուածներից: Թուրքիային մնում էին Կ. Պոլիսը եւ շրջակայքը, ապառազմականացւում էին նեղուցները եւ դրւում միջազգային կառավարման ներքոյ: Թուրքիան հրաժարւում էր իր գերիշխանութիւնից Թրակիայի նկատմամբ, էգէյան ծովի կղզիներից, Կիպրոսից, Եգիպտոսից եւ արաբական տիրոյթներից: Ասիական Թուրքիան սեղմւում էր մինչեւ Արեւմտեան

Անատոլիայի սահմանը: Հեջազը անկախութիւն էր ստանում, իսկ Եգիպտոսը, Պաղեստինը, Սիրիան եւ Միջագետքը (Իրաք) Ազգերի Լիգայի միջոցով որպէս ենթամանդատային տարածք յանձնւում էին Մեծ Բրիտանիային ու Ֆրանսիային:

Պայմանագրի 6-րդ՝ «Հայաստան» բաժինը, որն ամփոփում էր 88-93-րդ յօդուածները, ամբողջութեամբ վերաբերում էր Հայկական Հարցին: Թուրքիան ճանաչում էր Հայաստանը որպէս ազատ եւ անկախ պետութիւն (յօդ. 88): Կիլիկիան չէր նախատեսւում ներառել Հայկական պետութեան կազմում: 88-րդ յօդուածով Թուրքիան եւ Հայաստանը համաձայնեցին էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայէթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանագծումը թողնել ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վիլսոնի միջնորդական որոշմանը եւ ընդունել նրա որոշումը. ինչպէս նաեւ համաձայնել այն բոլոր միջոցառումների հետ, որոնք նա կարող էր առաջարկել Հայաստանին դէպի ծով ելք տալու վերաբերեալ: Ազըրբեջանի եւ Վրաստանի հետ Հայաստանի սահմանները որոշւելու էին այդ պետութիւնների հետ ուղղակի բանակցութիւնների միջոցով: Ձեռք բերուեց պայմանաւորուածութիւն, որ Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւնները եւ Պարսկաստանը Բաթումի նաւահանգստով ազատ մուտք ունենան դէպի Սեւ ծով: Դաշնակիցները բարեացակամօրէն էին վերաբերւում Կարսից ձորոխի հովտով դէպի Բաթում «Հայկական միջանցքի» գաղափարին, սակայն պայմանագիրը ստորագրելու պահին Վրաստանը դրա փոխարէն հայերին առաջարկեց երկաթուղի կառուցել Վրաստանի տարածքով: Եւ քանի որ դեռեւս յայտնի էին Տրապիզոնի նաւահանգիստը Հայաստանին կը պատկանի թէ ոչ, ապա յատուկ յօդուածով Հայաստանին երաշխաւորւում էին տարանցիկ արտօնութիւններ ու այդ նաւահանգստի մի մասի առյաւէտ վարձակալութիւն: ՀՀ-ի հետ՝ Հայկական անկախ պետութիւնը կ'ունենար 161.330 քառ. կիլոմետր տարածք՝ դէպի Սեւ ծով ելքով: Պայմանագրի ստորագրումով Հայկական երկու պատուիրակութիւնները կորցնում էին իրենց գոյութեան իրաւունքը: Հայկական կառավարութիւնը իբրեւ Միացեալ Հայաստանը ներկայացնող միակ մարմին, իր դիւանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով վերահսկելու էր Սեւրի պայմանագրի իրագործումը եւ պահպանելու էր ամբողջ հայութեան շահերը:

1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՀՀ Արտաքին գործերի նախարար Հ. Օհանջանեանը Ազգային պատուիրակութեան նախագահ Պ. Նուբարին պաշտօնապէս յայտնում էր. «Ստացած ենք Ձեր 25 օգոստոսի եւ 10

սեպտեմբերի 1920 թ. գրութիւնները: Ազգային պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան տեւողութեան մասին Ձեր հարցումը նկատի առնելով ՀՀ կառավարութիւնը եկել է հետեւեալ եզրակացութեան. «Սեւրի դաշնագրի ստորագրելէն վերջ ըտլոր պատուիրակութիւնները կ'կորցնեն իրենց գոյութեան իրաւունքը: Հայկական կառավարութիւնը իբրեւ միացեալ Հայաստանը ներկայացնող միակ օրինաւոր մարմին, իր դիւանագիտական ներկայացուցիչների միջոցով կ'հսկէ Սէվրի դաշնագրի գործադրման վրայ եւ կ'պաշտպանէ բովանդակ հայութեան շահերը»⁴⁷:

Այնուհետեւ, այս կարեւոր փաստաթղթում, որն առաջին անգամ է գրուած գիտական շրջանառութեան մէջ, Հ. Օհանջանեանը կանգ է առնում Կիլիկիայի խնդրի վրա: Մեզ համար այն կարեւորութեամբ է յատկապէս նրանով, որ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարը Կիլիկիայի խնդիրը եւս դիտարկում էր Ազգային պատուիրակութեան իրաւասութեան տեսանկիւնից: Հարկ ենք համարում Պ. Նուբարին ուղղած պաշտօնական գրութեան այդ հատուածը ներկայացնել ամբողջութեամբ: «Միակ հրատապ հարցը, որ այսօր հրապարակի վրայ դրուած է. Կիլիկիոյ հայութեան հերոսամարտն է եւ անոր քաղաքական պահանջներն են, որոնց Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտօնապէս կարող է բաւարարել, որովհետեւ ստորագրելով Սեւրի դաշնագիրը հակառակ իր կամքին ցանկութեան ցալ ի սիրտ համաձայնած է այդ հողամասը Թուրքիոյ վերադարձնելու:

Հայաստանի կառավարութիւնը կ'զնահատէ այն հերոսական պայքարը, որ կ'մղէ այնտեղի հայութիւնը քեմալիստներու դեմ եւ կողմնակից է անպաշտօն կերպով ամեն կերպ աջակցել այդ շարժմանը, ստեղծելու համար այնտեղ, եթէ հնարաւոր է, ինքնավար մի շրջան Քրանսիաքիյների հովանաւորութեան տակ: Այս ուղղութեամբ հարկ եղած հրահանգները տւած ենք մեր դիւանագիտական ներկայացուցիչներուն (խնդրում եմ այս մասին պահել գաղտնի):

Մեր կարծիքով միայն Կիլիկիոյ հայութեան քաղաքական պահանջները կարող են պաշտպանել առանձին մարմնի միջոցով, բայց այդ մարմինը պէտք է ընտրուած լինի Կիլիկիոյ հայութեան կողմէ: Մեզ համար Ազգային պատուիրակութիւնը լուծուած է, իսկ Կիլիկիոյ հայոց քաղաքական պահանջները պաշտպանող նոր մարմնի ընտրութիւնը ըլլալով Կիլիկիոյ Հայոց իրաւասութեան սահմանին մէջ եւ մեր կառավարութեան սահմանէն դուրս, ՀՀ կառավարութիւնը այդ ուղղութեամբ որեւէ յաճնարարութիւն ի վիճակի չէ ընելու»⁴⁸ (ընդգծումը մերն է.— Վ. Մ.): Ակնյայտ է, որ նոր որակի,

համահայկական մարմնի անհրաժեշտութիւնն էր ահագանգում Հ. Օհանջանեանը, միաժամանակ, վստահ լինելով, որ ՀՀ կառավարութիւնը ճիշտ է գործում:

Այսպիսով, տեսականօրէն իրականանում էր հայ ժողովրդի երազանքը. ազատագրւում էր Արեւմտեան Հայաստանը եւ Արեւելեան Հայաստանի հետ մէկտեղ ստեղծւում էր Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը: Սեւրի պայմանագիրը Արեւմտեան Հայաստանի նկատմամբ հայ ժողովրդի իրաւունքների միջազգային ճանաչումն էր եւ այս առումով վաղեմութեան ժամկէտ չունի:

Պայմանագիրն ամենեւին չէր վկայում, թէ հարթուել էին դաշնակից պետութիւնների միջեւ Փոքր Ասիայում գոյութիւն ունեցող տարաձայնութիւնները: Ընդհակառակը, դրանք յստակեցուել էին, դարձել անլուծելի: Այդ պատճառով նաեւ, ինչպէս դիպուկ նկատել էր Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ռայմոն Պուանկարէն. «Թուրքական պայմանագիրը ստորագրուել էր ազգային մանուֆակտուրայի կենտրոնում, բիսկուիտների եւ ֆլամբենների մէջ: Նա ինքը փխրուն առարկայ է, գուցէ եւ ջարդուած ծաղկաման: Զրկւելէք նրան...»: Սուլթանի կառավարութեանը բաւարարում էր այն հանգամանքը, որ մինչ այդ եւրոպական տէրութիւնների եւ ԱՄՆ-ի քաղաքական գործիչների պահանջները՝ Թուրքերին Կ. Պոլսից հեռացնելու մասին, չիրականացան եւ Սեւրի պայմանագրով այն մնաց որպէս Թուրքիայի մայրաքաղաք: Նա էլ իր հերթին պահպանում էր նեղուցների նկատմամբ իր գերիշխանութիւնը: Քեմալի կառավարութեան համաթուրքական խնդիրն էլ իր հերթին, կործանուող Թուրքիայի տարածքային ամբողջականութեան, մասնաւորապէս Արեւելեան մարզերի պահպանումն էր: Եւրոպային յայտնի էր, որ Քեմալն արդէն զէնքի տակ ունէր 150 հազարանոց լաւ զինուած ու կարգապահ բանակ, որի դէմ դաշնակիցները նորից կռուելու մտադրութիւն չունէին, ուստի եւ ստորագրելով Սեւրի պայմանագիրը, չէին հաւատում նրա հայկական յօդւածների իրագործմանը, երբ դրա իրական գրաւական կարող էր լինել մեր հայկական բանակը:

Սեւրի պայմանագիրը միջազգային փաստաթուղթ էր, որը եթէ անգամ վաւերացուէր, իրաւական հնարաւորութիւն կը տար Հայերին սեփական ուժերով Թուրքիայից վերադարձնել հայկական տարածքները: Սեւրի 39-րդ յօդուածով «պայմանագիրը կարող է փոփոխուել մասնակիցների համաձայնութեամբ»: Այստեղ բարձրանում է տիրող վարչակարգերի, պետութեան շարունակականութեան, իրաւական ժառանգա-

կանութեան խնդիրը, ինչը լուծուած է ասեմբլէի Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Զապոնիայում, բայց ոչ Թուրքիայում եւ Ռուսաստանում: Ռուսաստանը, թէեւ չի ստորագրել Սեւրի պայմանագիրը, սակայն առ այսօր չի յայտարարել, թէ ռուսական ո՞ր վարչակարգի իրաւայաջորդն է, ինչի հետ էլ կապուած են Հայ-ռուսական, ռուս-թուրքական յարաբերութիւնները, այդ թւում եւ սահմանների ու տարածքների հարցերը: Նոյնը վերաբերում է Թուրքիային, Հայոց ցեղասպանութեան ու Սեւրի միջազգային ճանաչման ասպարէզում. ու նաեւ Հայաստանին, որը չի հրաժարուել Խորհրդային Հայաստանի իրաւայաջորդը լինելուց:

Սեւրի պայմանագրի վաւերացման խնդիրը ուղղակիօրէն պէտք է կապել Սայքս-Պիկոյի համաձայնագրի հետ այսինքն՝ վերադառնալ 1916, անգամ 1912—1914 թթ. նախայեղափոխական իրականութիւն, որտեղ եւ բարձրանում է Ռուսաստանի մասնակցութեան հարցը: Ռուսաստանի խորհրդայնացումով այդ երկիրը փաստօրէն դուրս մղուեց միջազգային իրաւական դաշտից:

Խորհրդային Ռուսաստանը վճռականօրէն հանդէս եկաւ Սեւրի պայմանագրի դէմ: Եւ դա ոչ միայն այն պատճառով, որ ուղղուած էր դաշնակից Քեմալի դէմ, նախկին թշնամի Թուրքիայի շահերի դէմ, այլ այն, որ արմատապէս հակասում էր իր շահերին, նախ եւ առաջ՝ հակաբոլշեւիկեան Անտանտի ամրապնդմանը: Դաշնակից տէրութիւններն էլ հրաժարուում էին ոչ թէ «Հայաստանի անպըտուղ սարահարթերից», այլ պատերազմի եւ յետպատերազմեան երկու տարիների ընթացքում որդեգրած իրենց հակաթուրքական քաղաքականութիւնից: Այդ քաղաքականութիւնը փոխադրուեց Քեմալի հետ լեզու գտնելու եւ նրան բոլշեւիկեան Ռուսաստանի դէմ ուղղելու անհեռատես միտումով:

Այս փուլում քաղաքական արմատական տեղաշարժեր տեղի ունեցան եւրոպական երկրներում: Կադրային փոփոխութիւնները (Կլեմանսօ—Միլերան, Քերզոն—Բալֆօր, Օուլանդօ—Նիտտի) իրենց հետ բերում էին նաեւ այդ երկրների արտաքին քաղաքականութեան վերանայման: Թուրքիան դառնում էր պատերազմից յոգնած Եւրոպայի համար «օգտակար» պետութիւն:

1920 թ. միայն Վիլսոնը մնաց իր կարծիքին, որ «Եւրոպայում թուրքերի մնալը անոմալիա է»:

Ստեղծուած պայմաններում Հայաստանին վերաբերող մասում Սեւրի պայմանագրին վիճակուած չէր իրականանալ:

Ինչ վերաբերում էր Հայկական մասնակցութեանը, ապա հարկ է նշել, որ Սեւրի հիմնահարցի ուսումնասիրողները, հիմնականում, ուշադրութեան կենտրոնում դնում են Հայկական երկու պատուիրակութիւնների անհամաձայնեցուած, երբեմն իրարամբժ գործունէութիւնը, Նուբար—Ահարոնեան հակամարտութիւնը, ՀՅԴ—Ռամկավար հակասութիւնը. մինչդեռ զրեթէ անտեսում են Հայաստանի Հանրապետութեան ռազմական հզօրացման ձախողումը, արտաքին քաղաքականութեան անկայուն կուրսը, թոյլ դիւանագիտութիւնը, քեմալականութեան թերազնահատումը, մեծ տէրութիւնների օգնութեան գերազնահատումը:

Քեմալական Թուրքիան, ի վերջոյ, հասաւ Սեւրի պայմանագրի հայկական յօդուածների վերանայմանը, ապա եւ վերացմանը: Դրա նախաքայլերն էին ՀՀ կործանումը, Ալեքսանդրապոլի, Մոսկուայի եւ Կարսի պայմանագրերի կնքումը, ապա եւ Կիլիկիայի հայկական կառավարութեան տապալումը եւ կիլիկահայութեան ցեղասպանութիւնը:

Սեւրի պայմանագրի ստորագրումից յետոյ սկսւում է Ֆրանս—Թուրքական սերտացող փոխյարաբերութիւնների երկրորդ փուլը: Պայմանագիրը դժգոհութիւն առաջ բերեց Ֆրանսիայի պառլամենտում եւ կառավարութիւնում, այն ընկալուեց անգլիական դիւանագիտութեան յաղթանակ: Դժգոհութեան պատճառներից մէկն այն էր, որ Սեւրի պայմանագիրը, հակախորհրդային տրամադրութիւններ ունեցող Ֆրանսիական ազդեցիկ շրջանների կարծիքով՝ մղեց քեմալական Թուրքիային գրկախառնուելու բոլշեւիկների հետ: Այդ պատճառով անհրաժեշտ էր դառնում քեմալականներին որոշ զիջումներ անել եւ նրանց ներգրաւել հակաբոլշեւիկեան բլոկի մէջ: Եթէ անգամ այդ գերնպատակը չիրականացաւ, միեւնոյն է Ֆրանսիական դիւանագիտութեանը յաջողուեց հասնել Անգլիայի համաձայնութեանը՝ Սեւրի պայմանագիրը մասնակի վերանայման հարցում:

ԼՈՆԴՈՆ

1921 թ. Փետրուարի 21—ից Մարտի 14—ը Լոնդոնում տեղի ունեցաւ միջազգային կոնֆերանս, որին մասնակցում էին Անտանտի մի շարք պետութիւններ (Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Բելգիա, Զապոնիա, Յուլա, Նաստան) եւ պարտուած Գերմանիան ու Թուրքիան: Ի թիւս այլ հարցերի՝ ռազմատուգանք, յոյն—թուրքական պատերազմի դադարեցում եւ այլն, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի առաջարկով քննարկուեց Սեւրի հաշ-

տուլթեան պայմանագրի վերանայման հարցը: Ֆրանսիական դիւանագիտութիւնը երկու նպատակ էր հետապնդում.

1) Ամէն կերպ խոչընդոտել խորհրդային-քեմալական քաղաքական մերձեցմանը,

2) քեմալականների հետ գաղտնի պայմանաւորուել, նրանց միաժամանակ օգտագործելով հակառակորդ Անգլիայի դէմ:

Վերջին խնդիրը Ֆրանսիական կողմը մասնակիօրէն լուծեց, 1921 թ. Մարտի 9-ին ստորագրելով պայմանագիր Անկարայի կառավարութեան արտաքին գործերի նախարար Բեքիր Սամի-բէյի հետ: Թէեւ այդ պայմանագիրը չվաւերացուեց Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի կողմից, սակայն այն յետագայում դարձաւ հիմք՝ 1921 թ. Հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրի ստորագրման համար:

Օգտուելով Անտանտի հակասութիւններից, Թուրքական միացեալ պատուիրակութիւնը (Ռեշիդ փաշան Կ. Պոլսից եւ Բեքիր Սամի-բէյը՝ Անկարայի քեմալական կառավարութիւնից) պահանջեց վերականգնել նախապատերազմեան սահմանները (առանց արաբական երկրների, բայց ներառեալ 1920 թ. Դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով զաւթած Կարսի մարզն ու հայկական միւս տարածքները): Հայկական երկու՝ Աւ. Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուբարի պատուիրակութիւնները կրկին փորձում էին Անտանտի տէրութիւններին համոզել, որպէսզի իրագործուեն Սեւրի հայկական յօդուածները, ինչպէս նաեւ հայկական Կիլիկիայի համար ստանալ Ֆրանսիական հովանաւորութեամբ «վարչական ինքնավարութիւն»: Դրան խանգարում էին միջազգային ռազմաքաղաքական փոփոխութիւնները, այն է՝ քեմալականների յաջող պատերազմները Յունաստանի ու Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ, խորհրդա-Թուրքական մերձեցումը, Անկարայի հետ Անտանտի առանձին երկրների անջատ բնակեցութիւնները եւ այլն: Օգտուելով այդ ամէնից, Թուրքական պատուիրակութիւնը մերժեց հայերի բոլոր պահանջները, իսկ Լոնդոնի կոնֆերանսը բաւարարուեց սոսկ Արեւելեան նահանգների սահմաններում «Հայկական ազգային օջախ» ունենալու իրաւունքի ձեւակերպմամբ: Յեղասպանութիւնից եւ արեւմտեան Հայաստանի Հայաթափումից յետոյ արուած այդ վիրաւորական առաջարկն անգամ չընդունուեց Թուրքական պատուիրակութեան կողմից:

Այսպիսով, Սեւրի պայմանագրում նախատեսուած հայկական ազատ եւ անկախ պետութեան գաղափարը, ընդամենը եօթ ամիս անց փոխարինուեց «ազգային օջախով», որն էլ պէտք է ջնջուէր Լօղանի կոնֆերանսում:

Ֆրանսիայի Մերձաւորարեւելեան քաղաքականութեան բոլոր վայրի վերումները բացասաբար անդրադարձան Կիլիկիայի բազմազգ բնակչութեան, մասնաւորապէս, հայերի վրայ: Կէսմիլիոնանոց Կիլիկիայում (Ադանայի վիլայէթ եւ Մարաշի սանջակ) 1920 թ. սկզբին բնակւում էին 200 հազար քրիստոնեաներ, որոնցից 150 հազարը՝ հայեր, 120 հազարը՝ արաբ-անսարէացիներ եւ մնացած 120 հազարը՝ քրդեր, ղզլբաշներ, չերքեզներ, յոյներ, Սիրիայի-նեստորականներ, գնչուներ, ասորիներ եւ այլն: Հասկանալով նաեւ քեմալիզմի պանթուրքիստական էութիւնը, տեղի բնակչութիւնը 1919 թ. Նոյեմբերից յոյսը կապեց Ֆրանսիայի հետ: Ժամանակը ցոյց տուեց, որ դա մոլորութիւն էր, անհրաժեշտ սեփական ուժերի բացակայութեան պայմաններում:

1920 թ. Յունուարի 21-ից Փետրուարի 10-ը տեւած Մարաշի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ 8000 հայեր բնաջնջուեցին Թուրքերի կողմից, 3000 հոգի զոհուեց փախուստի ժամանակ եւ մնացած 8000-ն էլ ապաստան գտան Սիրիայում: Ֆրանսիացիների կողմից Մարաշի անփառունակ լքումը բացատրւում է Ֆրանսիական օկուպացիոն ուժերի՝ Սիրիայում ամրապնդման հետեւանքով: Մարաշի ճակատագիրը շուտով սպասւում էր եւ հայաբնակ Հաճնին: 35.000 զուտ հայկական բնակչութիւն ունեցող Հաճնը պատերազմի ընթացքում արդէն ենթարկուել էր ցեղասպանութեան: 1919 թ. վերադառնալով եւ վերաշինելով հայրենի օջախները, հաճնցիները կրկին խաբուեցին եւ բնաջնջուեցին: 1920 թ. Մարտի կէսերից մինչեւ Հոկտեմբերի 15-ը, Հաճնի 6 հազարանոց բնակչութիւնը հերոսաբար պաշտպանւում էր քեմալականներից: Հոկտեմբերի 15-ին թուապէս գերակշռող Թուրքերը գրաւեցին քաղաքը եւ կոտորեցին ողջ հայկական բնակչութեանը: Փրկուեց միայն 380 հոգուց բաղկացած ջոկատը, որին յաջողուեց ճեղքել շրջապատումը: 1920 թ. Ապրիլին բնաջնջուեց Ուրֆայի (Եդեսիա) 6000 հայ բնակչութիւնը: Ֆրանսիացիները դիտողի դերում էին նաեւ Այնթափում: Այստեղ եւս քեմալականները հնարամտօրէն փորձում էին տեղի 18.000 հայ բնակչութեանը ներգրաւել Ֆրանսիացիների դէմ «ազատագրական» պատերազմի մէջ: Սակայն ունենալով միւս հայաբնակ քաղաքների փորձը, այնթափցիները հրաժարուեցին այդ ծրագրից: 1920 թ. Ապրիլի 1-17-ը քաղաքը հերոսաբար պաշտպանւում էր Թուրքերից: Հերոսական ինքնապաշտպանութիւնը փրկեց այնթափցիների կեանքը, սակայն նրանք էլ ստիպուած լքեցին իրենց քաղաքը: Նրանք համոզուել էին, որ Ֆրանսիացիները ամէն պահի կարող են դաւաճանել հայերին:

Ողբերգական էր նաեւ Զեյթունի վախճանը:

1916 թ. Դեյր-Զորում բնաջնջուել էր 27.000 զեյթունցի հայ: Պատե-
րազմից յետոյ 1058 փրկուած զեյթունցիներ վերադարձան քաղաք եւ
անմիջապէս ենթարկուեցին քեմալականների կոտորածներին: Փրկուե-
ցին 127 հոգի:

Ի վերջոյ Անկարայի դաշնագիրը փաստեց, որ Թուրքիան աւելի շա-
հեց քան Ֆրանսիան: Այստեղ աւելացուեց նաեւ քրիստոնեայ բնակչու-
թեանը զինաթափելու պահանջը: Կիլիկիայում բնաջնջուեց 20.000 հայ
բնակչութիւն: 1922 թ. Յունուարի 4-ին Ֆրանսիայի վերջին զինուորնե-
րը լքեցին Կիլիկիան (Ռ. Գ. Սահակեան, Թուրք-Ֆրանսիական Յարաբե-
րութիւնները եւ Կիլիկիան, 1919-1921 թթ., Երեւան, 1970, էջ 275-276):

ԼՕԶԱՆ

Թուրքիայի դէմ անգլո-յունական արշաւանքի (1921-1922) ձախո-
ղումից յետոյ հրաւիրուեց եւս մի միջազգային կոնֆերանս՝ Մերձաւոր
Արեւելքի հարցով:

1922 թ. Նոյեմբերի 20-ից մինչեւ 1923 թ. Յուլիսի 24-ը Լօզանում
(Շուեյցարիա) հաւաքուեցին Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի,
Յունաստանի, Ճապոնիայի, Ռումինիայի, Հարաւալաւիայի, ԱՄՆ-ի (որ-
պէս դիտորդ) եւ Թուրքիայի ներկայացուցիչները: Խորհրդային (ռուս-
-ուկր.-վրաց.) միացեալ պատուիրակութիւնը մասնակցել է միայն սեւ-
ծովեան նեղուցների հարցի քննարկմանը:

Լօզանի հաշտութեան պայմանագրով հաստատուեցին Թուրքիայի
արդի սահմանները:

Լօզանի կոնֆերանսում, վերջին անգամ 20-րդ դարում, քննարկուե-
ց հայկական հարցը: Հայաստանի Հանրապետութեան վտարանդի պա-
տուիրակութեանը (Ա. Ահարոնեան, Ա. Խատիսեան) չթոյլատրուեց պաշ-
տօնապէս մասնակցել կոնֆերանսին, քանի որ այն այլեւս չէր ներկա-
յացնում Հայաստանը, որը հիմա խորհրդային էր:

Այդուհանդերձ, Ազգային Պատուիրակութեան (Գ. Նորատունկեան,
Լ. Բաշալեան) հետ համատեղ, կոնֆերանսին ներկայացուեց յուշագիր,
որն առաջարկում էր Հայկական հարցի երեք հնարաւոր լուծում.

1) «Հայկական ազգային օջախի» ստեղծում ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ.
Վիլսոնի սահմանագծած Հայաստանի տարածքում,

2) Երեւանի Հանրապետութեան (Խորհրդային Հայաստան) ընդարձա-
կում՝ նրան կցելով Արեւմտեան Հայաստանի մի մասը՝ ղէպի ծով ելքով

(այս պահանջը՝ առանց Ռուսաստանի, որն այլեւս գոյութիւն չունէր որ-
պէս ազգային պետութիւն, դադարել էր «Սալթա Պիկո-Սազոնով» համա-
ձայնագրի տրամաբանութիւնը եւ զուգահեռ ընթանում էր Խորհրդային
Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի միջազգային ճանաչման գոր-
ծընթացը՝ անիմաստ էր դառնում),

3) Հակառակ դէպքում՝ Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլի-
կիայում:

Դեկտեմբերի 12-ի նիստում, նախագահող՝ Մեծ Բրիտանիայի արտ-
գործնախարար Լորդ Քերզոնը անդրադառնալով Թուրքիայի ազգային
փոքրամասնութիւնների պաշտպանութեան հարցին, խօսքը մասնաւորեց-
րեց հայերի վրայ եւ Անկարայի կառավարութեանը խնդրեց «ազգային
ոգու եւ վճռականութեամբ լեցուն» ժողովրդի համար «ազգային տուն»
(օջախ) յատկացնել Թուրքիայի հիւսիս-արեւելեան նահանգներում կամ
Կիլիկիայի ու Սիրիայի հարաւ-արեւելեան սահմանագծի վրայ:

Թուրքական պատուիրակութիւնը (Իսմեթ փաշայ, Ռեա Նուրի բէյ)
մերժեց Թուրքիայի տարածքում որեւէ ազգային օջախ ստեղծելու գա-
ղափարը՝ պատճառաբանելով, թէ Թուրքիան ո՛չ իր արեւելեան նահանգ-
ներում, ո՛չ Կիլիկիայում չունի «տարածքի որեւէ պատռ», որի բնակ-
չութեան մեծ մասը Թուրքեր չլինեն եւ որը կարելի լինէր անջատել մայր
Հայրենիքից: Նշուեց, որ Թուրքիան միջազգային իրաւունքին համապա-
տասխան պայմանագրեր է կրնքել (նկատի ունեն 1921 թ. Մոսկուայի եւ
Կարսի անօրինական պայմանագրերը) եւ «բարիգրացիական յարաբե-
րութիւններ» հաստատել ներկայումս գոյութիւն ունեցող «անկախ Հա-
յաստանի», այսինքն՝ ՀիւՍՇ հետ, եւ դրան հակառակ կը լինէր պատկե-
րացնել որեւէ «այլ Հայաստանի գոյութիւն»:

Վերջին անգամ Հայկական հարցը շօշափուեց Յուլիսի 17-ի նիստում
եւ վերածուելով «հայ զաղթականութեան» հարցի, փոխանցուեց Ազգե-
րի Լիգային: Հաշտութեան պայմանագրում յիշատակութիւն անգամ
չկար հայերի ու Հայաստանի մասին: Թուրքիան ոչ միայն իւրացրեց
Արեւմտեան Հայաստանն ու Կիլիկիան, այլեւ «ազդեցականութիւն»
պաշտպանելու պատրուակով մերժեց բազմահազար տարագիր արեւմ-
տահայերի վերադարձը հայրենիք: Պայմանագրի 42-րդ յօդուածով
Թուրքական կառավարութիւնը պարտաւորուում էր «պաշտպանութիւն
ցոյց տալ» Թուրքիայի ազգային փոքրամասնութիւնների աղօթարաննե-
րին, զերեզմանոցներին եւ այլն:

Ը. ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 3-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

19-րդ դարի վերջի եւ 1914–1923 թթ. Հայկական ցեղասպանութիւնների հետեւանքով արեւմտահայութիւնը բնաջնջուեց, հայրենազրկուեց, ձեւաւորուեց հայկական Սփիւռքը:

Շուրջ մէկ դար Հայ Առաքելական եկեղեցին, աւանդական կուսակցութիւնները, բարեգործական եւ նպաստամատոյց հասարակական ու համազգային կազմակերպութիւնները գլխաւորել եւ հնարաւորինս իրականացրել են հայապահպան շնորհակալ գործը, ակտիւ պահել Հայկական հարցը, մեծապէս նպաստել Հայկական Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման գործընթացին եւ այսօր էլ շարունակում են այն:

Համաշխարհային հայութիւնն այսօր յայտնուել է մի իրողութեան առջեւ, երբ 20-ամեայ պայքարից ու վայրիվերումներից յետոյ այլեւս անթոյլատրելի է դէպքերի յետեւից գնալ, անհրաժեշտ են համահայկական ծրագրեր, կուռ եռամիասնութեան՝ Հայաստան–Սփիւռք–Արցախ համագործակցութեան զբաւեւումներ:

Հայութիւնն այսօր համընդհանուր լարումի, սպասումի իւրայատուկ անցումային փուլ է ապրում: Հայ ժողովրդի պատմականօրէն ձեւաւորուած երկու հատուածների՝ արեւմտահայութեան եւ արեւելահայութեան պարտադրուած երկատուած գոյութիւնն այսօր կարող է դրական առաջընթաց ապահովել, եթէ հայութեան՝ անգամ ցրուածութեան գործօնը մի նպատակի ուղղուի:

Այն եզակի ժողովուրդներից ենք, որ 3-րդ հազարամեակ ենք մտել համազգային յաղթանակով՝ պետականութեան վերականգնում եւ տարածքային ազատագրում: Այս մեծ նուաճումը շարունակութիւն է պահանջում: Հայութեան համար կայ մէկ գերխնդիր իդէալ՝ ժողովուրդների ու պետութիւնների մեծ ընտանիքում հանդէս գալ ներդաշնակ եւ միասնաբար, որպէս հաւաքական ուժ եւ դա հասցնել այնպիսի մակարդակի, որպէսզի համաշխարհային հայութիւնը ճանաչուի ոչ միայն ի դէմս Հա-

յաստանի ներկայ հանրապետութեան, այլ նաեւ արտերկրեայ հզօրագոյն համազգային կառույցի գործունէութեամբ:

Հայութեան 2/3-ն ապրում է ոչ իր պատմական հայրենիքում, այդ հզօրագոյն ներուժը, սակայն, պատշաճ կերպով կազմակերպուած չէ, գործում է անհատների եւ, հիմնականում, համահայկական հնչեղութիւն, նշանակութիւն եւ իրաւասութիւն չունեցող կազմակերպութիւնների միջոցով: Դրանք թէեւ կատարել ու կատարում են վիթխարի ու շնորհակալ աշխատանք, սակայն 21-րդ դարի մարտահրաւէրները մեզնից պահանջում են նոր ռազմավարութեան կիրառում, մասնաւորապէս համաշխարհային հայութեան գործօնի ձեւաւորում: Այս արդիական, ինչ-որ տեղ ուշացած խնդիրը յատուկ եւ համակողմանի քննարկումների, վերլուծութիւնների նիւթ է, այն իրաւամբ համազգային լուծում է պահանջում:

Երիտասարդ անկախ Հայաստանի ներքին կացութիւնն օբյեկտիւօրէն պահանջում է «համազգային բռնի» որոշակի թեթեւացում, այն էլ՝ Արցախի ու Զաւախքի հիմնահարցերի համատեքստում: Օրակարգի հարց է դառնում արտերկրում համազգային երկրորդ կառույցի գոյութեան անհրաժեշտութիւնը:

Այդպիսին, կարծում ենք, կարող են ներկայանալ արեւմտահայութեան լիազօր-ներկայացուցչական մարմինները:

• Ինչո՞ւ արեւմտահայերի.

ա) Հայութեան մեծ մասը արեւմտահայերի, աւելին՝ Հայկական ցեղասպանութեան հետեւանքով հայրենազրկուած հայութեան ժառանգներն են, որոնք էլ միջազգային իրաւունքի տեսանկիւնից իրաւասու եւ իրաւազօր են պահանջատիրութեան հարցում: Բ) Արեւմտահայեր ասելով՝ այսօր հասկանում ենք Հայաստանի Հանրապետութիւնում ապրող եւ աշխարհում սփռուած շուրջ 7 մլն հայերին (հայութեան ընդհանուր թուաքանակը համարելով 10 մլն), որոնք հանդիսանում են Օսմանեան կայսրութիւնում պետական մակարդակի հասցուած, համակարգուած եւ իրականացուած շարունակական հակահայկական հալածանքների, տեղահանութիւնների, բռնի մահմեղականացման, ջարդերի, Հայկական ցեղասպանութեան (1914–1923 թթ.) հետեւանքով փրկուած Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիայի եւ Թուրքիայի հայաբնակ քաղաքների ու գիւղերի հայկական բնակչութեան ժառանգներին: Աշխարհասփիւռ հայութիւնը տարբեր երկրներում օգտուում է տուեալ պետութեան քաղաքացիների իրաւունքներից, ներհամայնքային նեղ իրաւասութիւններից, մի-

աժամանակ զրկուած լինելով համահայկական աջակցութիւնից, ազգային անվտանգութեան երաշխիքներից: Երկրորդ համազգային կառոյցի բացակայութեան հետեւանքով չեն պաշտպանուում արեւմտահայութեան ազգային պահանջներն ու շահերը, չի իրականացուում արտերկրի հայութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան փոխլրացնող օգնութեան եւ զարգացման գործը:

Հայկական հարցով (արեւմտահայ խնդիրը) կարող էր զբաղուել Պօղոս Նուբարի Ազգային պատուիրակութիւնը, որը ձեւաւորուել էր 1912 թ. նոյեմբերին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեորգ Ե-ի կոնդակով եւ իր գործունէութիւնը շարունակում էր յետպատերազմեան շրջանում (Փարիզի հաշտութեան կոնֆերանսում՝ 1919–1920, Սան Ռեմոյի՝ 1920, Լոնդոնի՝ 1921, Լոզանի կոնֆերանսներում՝ 1922–1923): Սակայն ՀՀ եւ Խորհրդային Հայաստանի հետ ունեցած բարդ յարաբերութիւնների եւ դաշնակիցների քաղաքականութեան փոփոխութեան հետեւանքով Ազգային պատուիրակութեան գործունէութիւնը դադարեց: Առ այսօր արեւմտահայութիւնը ներկայացնող, նրա իրաւունքները եւ շահերը հետապնդող մարմիններ չեն հիմնուել:

Այս նպատակով 2003 թուականից գործող նախաձեռնող խումբը Փարիզում հիմնել է «Արեւմտահայ ազգային համագումարի նախապատրաստման միջազգային կազմակերպչական կոմիտէ»: Այն պարբերաբար հրաւիրուող միջազգային սեմինարների, գիտաժողովների եւ կազմկոմիտէի նիստերի շրջանակներում (Ֆրանսիա, Շվեյցարիա, Կիպրոս, ԱՄՆ, ՀՀ, ՌԴ) նախապատրաստում է համագումարի հրաւիրման աշխատանքները: 2009 թ. նոյեմբերին ժնեւում բացուել կազմկոմիտէի գրասենեակը:

Մեզ հարկաւոր է Հայաստանի Հանրապետութեան, Արցախի Հանրապետութեան, Զաւախքի եւ Սփիւռքի տնտեսական–հասարակական փոխյարաբերութեան արդիւնաւէտ մեխանիզմ: Համաձայնեցուած մակրոտնտեսական մեխանիզմների մշակումը, ազգային տուրքի գաղափարը ուղղուած պէտք է լինեն ոչ միայն պատմական հայրենիքի մի մասի՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ու Արցախի, այլեւ Սփիւռքի տարբեր համայնքների փոխնտեգրման եւ փոխհարստացման ճանապարհով հէնց Սփիւռքի վերակենդանացմանն ու հզօրացմանը: Այսօր տնտեսական զարգացումը կը նպաստի ազգային անվտանգութեան հայեցակարգի ամբողջացմանը: Գաղափարական եւ կազմակերպական նման հիմքի վրայ Հայրենիք–սփիւռք համագործակցութիւնը, համահայկական

ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը հնարաւորութիւն կ'ընձեռեն առաւել հզօր՝ Հայկական գործօնի կայացմանը: Համայն հայութեան հատուածների միջեւ աշխատանքների բաժանումը եւ իրաւասութիւնների ու գործողութիւնների դերաբաշխումը կը նպաստի ազգային խնդիրների լուծման արդիւնաւէտութեանը, հարեւանների հետ Հայաստանի Հանրապետութեան փոխյարաբերութիւնների կարգաւորմանը, ինչն, իր հերթին, կը նուազեցնի նրա կախումը աշխարհաքաղաքական հակամարտութեան հնարաւոր հետեւանքներից:

Գաղափարների եւ համարժէք գործողութիւնների համաձայնեցում եւ նպատակային կօորդինացում առաջին հերթին անհրաժեշտ է Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ փոխհատուցման հարցերի շրջանակներում: Անգամ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանութեան հնարաւոր ճանաչումը հայութեանը կարող է կանգնեցնել այնպիսի իրավիճակի առջեւ, երբ պարզ կը դառնայ, որ դարձեալ պատրաստ չենք, լիովին չենք իմաստաւորել յաջորդ քայլը, ուշացած կը մեղադրենք մեզ դիւանագիտական հմտութիւնների պակասի մէջ:

ՀՀ իշխանութիւնների նախաձեռնութիւնը Թուրքիայի հետ առանց նախապայմանների արձանագրութիւնների ստորագրումը դրա լաւագոյն ապացոյցներից է:

Հայութեան հաւաքական կամքը, միտքը, ուժը, ժամանակակից ազգային պետական քաղաքական մտածելակերպն ու գործելակերպը կը նպաստեն միջազգային կեանքում ինքնուրոյն հայկական գործօնի ձեւաւորմանը, որ կ'արտացոլի այն ֆինանսա–քաղաքական ուժերի առաւելացումը՝ յենուած ազգային կապիտալի եւ ազգային մտաւորականութեան միութեան վրայ, որ կ'ապահովի հայութեան զանգուածային մասնակցութիւնը (ազգային տուրք) այդ գործօնի ձեւաւորմանը, եւ որը վերջապէս հնարաւորութիւն կ'ընձեռնի ազգին՝ ինքնուրոյն տնօրինելու իր ճակատագիրը:

Արեւմտահայոց լիազօր ներկայացուցչական մարմինների նպատակների եւ խնդիրների առաջարկների նախագիծ

• Համահայկական այնպիսի ծրագրերի, նախագծերի մշակում եւ իրագործում, որոնք կը նպաստեն ներկայ հայկական պետականութեան, ներառեալ՝ Արցախի Հանրապետութեան արագընթաց զարգացմանը եւ հզօրացմանը, ժողովրդական կենսամակարդակի բարգաւաճմանը, իրաւական ազատ ժողովրդավարութեան կայացմանը, հայրենադարձութեան

կազմակերպմանը եւ համաշխարհային մակարդակի վրայ հայերի իրաւունքների ու շահերի պաշտպանութեանը,

- միջազգային կազմակերպութիւններում, անմիջականօրէն ներկայացնել արեւմտահայութեան օրինական իրաւունքների եւ պահանջների ուղղակի ներկայացում, ինչը ստորագրուած հայ-թուրքական արձանագրութիւնների համադրութեամբ հնարաւորութիւն կը տայ բանակցել թուրքական իշխանութիւնների եւ այլ շահագրգիռ կողմերի հետ՝ հասնելու հայոց ցեղասպանութեան փաստի ճանաչմանը, դատապարտմանը, վնասների հատուցմանը, ապահովել արեւմտահայութեան ժառանգների անարգել եւ անվտանգ վերադարձի ապահովմանը իրենց պատմական հայրենիք՝ Արեւմտեան Հայաստան եւ Թուրքիայի բնակավայրերը,

- նպաստել սփիւռքում արեւմտահայութեան ազգային նկարագրի եւ ազգային ինքնագիտակցութեան պահպանմանը,

- հետամուտ լինել Արեւմտեան Հայաստանում հայկական մշակոյթի յուշարձանների պահպանմանը եւ վերականգնմանը,

- նպաստել ժամանակակից հայկական քաղաքական մտածողութեան ձեւաւորմանը, որը յենուած կը լինի յատկապէս վերջին հարիւրամեակի հայերի քաղաքական պատմութեան իրատես եւ գիտական վերագնահատման վրայ, որ կ'արտացոլի ինչպէս պարտութիւններն ու կորուստները, այնպէս էլ յաղթանակներն ու ձեռքբերումները Օսմանեան, Ռուսական, խորհրդային կայսրութիւններում եւ սփիւռքում, եւ որը հիմք կը հանդիսանայ դրսեւորելու նոր պատասխանատու մտածելակերպ եւ գործելակերպ, մշակելու եւ որդեգրելու ժամանակակից հայկական քաղաքական վարդապետութիւն՝ խուսափելու նոր քաղաքական եւ իրաւական կորուստներից, ապահովելու հայ ոգու եւ կամքի նոր նուաճումներ:

Արեւմտահայերի 3-րդ համագումարի հրաւիրումը եւ վերջինիս կողմից ստեղծուելիք կառույցները համազգային պոտենցիալի կազմակերպման եւ արտայայտման այն հնարաւոր միջոցն են, որը հին, բայց նոր հնչողութիւն ստացած գաղափարի շուրջ կը փորձեն համախմբել հայկական ներուժը:

Այս գաղափարը, միաժամանակ, ապագային միտուած ծրագիր է. չէ՞ որ հայութեան միսիան միայն Հայ դատի, Ցեղասպանութեան ճանաչման եւ անգամ փոխհատուցման խնդիրներով չի հանգուցալուծուում: Այսօր էլ այժմէական է հնչում 1917 թուականին Վահան Տէրեանի կողմից բարձրացուած «Հոգեւոր Հայաստանը» վերագտնելու կոչը: Ազգային

ինքնութեան պահպանման խնդիրը մօտ ապագայում եւս հրատապ հնչողութիւն կը ստանայ, որի բազմաբնոյթ եւ սուր հարցադրումներից պէտք է հակադրել նոր հարթութեան վրայ գործելու համազգային կամք, հետեւողական ամենօրեայ աշխատանք, վճռականութիւն:

Կարեն ՄԻՔԱՅԵԼԵԱՆ
Վահան ՄԵԼԻՔԵԱՆ

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Армянский Вестник, Москва, 1916, 22 мая, *ըստ* Дж. Киракосян, Алексей Дживелегов и его историко-публицистическое наследие, Ереван, 2007, էջ 157–159:
2. ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ (1912–1920 թթ.) փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածոյ, Երեւան, 2004, էջ 122–123:
3. Արտակ Դարբինեան, Հայ ազատագրական շարժման օրերէն, յուշեր 1890–էն 1940, Երեւան, 2003, էջ 208:
4. Տե՛ս Յովակիմ Բոյաջեան, Պօղոս Նուբար փաշան եւ բարենորոգումների խնդիրն Արեւմտեան Հայաստանում 1912–1914 թթ., Երեւան, 2010, էջ 27:
5. Լեո, Անցեալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 245:
- * Մշակականներ, 1917 թ. ապրիլից՝ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան անդամներ:
6. Տե՛ս Վ. Մալէզեան, Ճամբուս ծայրը, Հ. Բ, Փարիզ, 1955, էջ 221:
7. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 27, թ. 1–2:
8. «Յոսուսեր», Կահիրէ, 1913, թիւ 138 (*ըստ* Յ. Բոյաջեան, նշուած աշխատութիւնը, էջ 33):
- * Յակոբ Զրաքեան, լեզուաբան, արեւելագէտ, Հնագէտ, Եգիպտոսի Ակադեմիայի փոխնախագահ, 1913–1916 թթ. Եգիպտոսի Համալսարանի նախագահ:
9. Ե. Օտեան, Պօղոս Փաշա Նուպար (կենսագրական նօթեր), Կ. Պոլիս, 1913, էջ 76:
10. Հանգամանօրէն տե՛ս Յ. Բոյաջեան, *նշ. աշխ.*, էջ 44–70:
11. Այս մասին Հանգամանօրէն տես՝ Վ. Մելիքեան, Փետրուարեան Յեղափոխութիւնը եւ Հայաստանը, Եր., 1997:
12. Մաշտոցի անուան Հին ձեռագրերի ինստիտուտ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիւան, արխիւ, ֆ. 1, ց. 20, թղթ. 239, վաւերագիր թիւ 69:
13. Նոյն տեղում:
14. Հորիզոն, Թիֆլիս, 1917, 29 նոյեմբերի:
15. Հորիզոն, 1917, 28 ապրիլի:
16. Հորիզոն, 1918, 11 մայիսի:
17. Հորիզոն, 1918, 12 մայիսի:
18. Հորիզոն, 1918, 19 մայիսի:
19. ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 24, II մաս, թ. 318
20. Ալ. Խատիսեան, Հայաստանի Հանրապետութեան Ծագումն ու Զարգացումը, Պէյրուս, 1968, էջ 150:

21. Ս. Վրացեան, Հայաստանի Հանրապետութիւնը, Երեւան, 1993, էջ 269–270:
22. Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918–1920 թթ. (Քաղաքական պատմութիւն) փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2000, էջ 88:
23. Վան–Տոսպ, Երեւան, 1919, Մարտի 31:
24. ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ, 1912–1920 թթ., փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու, Երեւան, 2004 թ., էջ 333–504:
25. ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ, էջ 359–361:
26. ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 18, թթ. 4–9:
27. Նոյն տեղում:
28. Նոյն տեղում:
29. Նոյն տեղում:
30. Նոյն տեղում:
31. ՀՀ 1918–1920 թթ., էջ 132:
32. Ս. Վրացեան, Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար, Պէյրուս, 1962, էջ 301:
33. ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ, էջ 361–362:
34. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 480, թթ. 24–31:
35. Լլոյդ Զորը, Ճշմարտութիւնը Հաշտութեան Պայմանագրերի Մասին, Հ. 2, Մոսկուա 1957, էջ 208–209:
36. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 35, թթ. 36–37, 45–46:
37. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 193, մաս I, թ. 151, գ. 290, թ. 16:
38. Վ. Բայրուրդեան, Քեմալական Շարժման Շրջանում Թուրք–Ամերիկեան Յարաբերութիւնների Պատմութիւնից՝ Կապուած Հայկական Հարցի Զարգացումների Հետ, Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ եւ Ժողովուրդներ, XXIII, Երեւան, 2004, էջ 25):
- * Jeune (Ֆր.)՝ երիտասարդ (երիտթուրք):
39. Յառաջ, Փարիզ, 1920, 21 Մարտի):
40. Տե՛ս Հանգամանօրէն ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ, էջ 229–240:
41. Տե՛ս Հանգամանօրէն ՀամաՀայկական խորհրդակցություններ, էջ 292–306:
42. Նոյն տեղում, էջ 297:
43. Նոյն տեղում, էջ 338:
44. Նոյն տեղում, էջ 359–360:
45. Նոյն տեղում, էջ 360:
46. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 2, թ. 20–21:
47. ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 2, թ. 19:
48. Նոյն տեղում:

**Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովին ներկայացված
Հայկական պահանջների վերաբերեալ յուշագիրը
(անգլերեն)**

թ 1881 Մանգր. լաւնէ Կոնստնտնուպոլիս Երեւան.

අපගේ සුභසාග්‍යය සඳහා.....

Լեւոնայ Պրաւսի ֆրանշի Կոմիտէի կազմակերպող
Վարդ Մարտիրոս սպարապետ երկուսընէ Հայաստանահայրենի.

Բացարձակ հիմնարկներով, որովհետև, չի բավարարում
 Դեպքի ընթացիկությանը, ի վերջոստիպման հետևանքով
 արդեն, հայտնի է աշխարհի մեր մեջ, շրջանային, աշ-
 խարհային զգրվածքի արժանի և համարժեցիկ էությանը
 իրարմիջակայությանը և հայտնիությանը մեծ շրջանային աշ-
 խարհ, Դեպքային, համարժեցիկ, որովհետև, ընթացիկ
 ընթացիկ, հայտնիությանը արժանի է ընթացիկ, որովհետև
 հայտնիությանը, ի վերջոստիպման հետևանքով, որովհետև
 հայտնիությանը, ի վերջոստիպման հետևանքով, որովհետև
 հայտնիությանը, ի վերջոստիպման հետևանքով, որովհետև

Գրեթէ անկէ զի Բաղար Բաւա, յաւի Բաւաւաւ
 յաւիտէ Մարգարէ և խաչաճառաւոր Կոնստանդին
 Բագրայ, Խաչաճառաւոր Քաջաճառաւոր Ի Խաչայ Կոնստանդին
 Խաչայ: Ի տառ Խաչայ Խաչաճառաւոր Խաչայ, որ Կաթաճառ
 Կաթաճառ և Կաթաճառ Կաթաճառ: Խաչայ և Կաթաճառ
 Կաթաճառ Ի Ի Խաչայ Խաչայ և Կաթաճառաւոր Կաթաճառ
 Կաթ, Կաթայ և Խաչաճառաւոր Խաչայ, Խաչայ Կաթայ
 Խաչայ Կաթայ, Խաչայ և Խաչայ Խաչայ: Խաչ
 Խաչ Խաչայ, Խաչայ և Խաչայ Խաչայ: Խաչ
 Խաչ և Խաչայ, Խաչայ և Խաչայ Խաչայ, Խաչայ Խաչայ
 Խաչայ և Խաչայ Խաչայ Խաչայ Խաչայ Խաչայ Խաչայ
 Խաչայ:

Անդրի Ի Զեմար մեզայ տր, չի յիտր պատ-
յալսի քիտայ Է համարսով (Կնճիթ քան) Ի իտ-
հայաստանայ տարածման, որոշումայ վան հա-
մարմանդի պատմական ժողով և որոշում չի քա-
նան և պահպանում պատմական, անոր տեղի
համարի Դ. Կարսի և իրենց մեջ չի պա-

Համբեր Կեանք ետքից թոյլ, որ ի ստեղծման. ամբարշտեալ
յարարաւ և թնոտեց ի մահ: Եւ արտիմարտիկոյ չեղարկեալ
Ժամանակ: Սրտով ի չիւսէ արդէ ամբարշտեալ յայտն
զարկուցանել և ի Թորոս խելեց արարարի Ետք իւ
ղարկեալս. արեւանակիցանէ Թորոս, ի թիւ ոչ ի չիւսէ
Դիւսարտի, իստեան և արժանիք անհայտ: Եւ արժեք
հաստատեց Ժամ. զի Պարտ. Լեւ Ետքից, Ետք, թնո
յարարաւ, Կեանք ամբարշտեալ արարեալս և Կեանք
Համբեր արարեալս արարաւ: Զիտ արժանիք Կեանք
զոր անհայտեալ արարեալս Ետք ի Կեանք անհայտ և ար
արար Կեանք Կեանք:

[illegible]

Opřít se k zbytku knihy. Hlavně se soustředí na
významy, které jsou v ní obsaženy, a na to, jak se
vztahují k celému dílu.

при к мѣстоу вѣдѣнаго зѣмля зѣмля:

1942. 1943. 1944. 1945. 1946. 1947. 1948. 1949. 1950. 1951. 1952. 1953. 1954. 1955. 1956. 1957. 1958. 1959. 1960. 1961. 1962. 1963. 1964. 1965. 1966. 1967. 1968. 1969. 1970. 1971. 1972. 1973. 1974. 1975. 1976. 1977. 1978. 1979. 1980. 1981. 1982. 1983. 1984. 1985. 1986. 1987. 1988. 1989. 1990. 1991. 1992. 1993. 1994. 1995. 1996. 1997. 1998. 1999. 2000. 2001. 2002. 2003. 2004. 2005. 2006. 2007. 2008. 2009. 2010. 2011. 2012. 2013. 2014. 2015. 2016. 2017. 2018. 2019. 2020. 2021. 2022. 2023. 2024. 2025. 2026. 2027. 2028. 2029. 2030. 2031. 2032. 2033. 2034. 2035. 2036. 2037. 2038. 2039. 2040. 2041. 2042. 2043. 2044. 2045. 2046. 2047. 2048. 2049. 2050. 2051. 2052. 2053. 2054. 2055. 2056. 2057. 2058. 2059. 2060. 2061. 2062. 2063. 2064. 2065. 2066. 2067. 2068. 2069. 2070. 2071. 2072. 2073. 2074. 2075. 2076. 2077. 2078. 2079. 2080. 2081. 2082. 2083. 2084. 2085. 2086. 2087. 2088. 2089. 2090. 2091. 2092. 2093. 2094. 2095. 2096. 2097. 2098. 2099. 2100. 2101. 2102. 2103. 2104. 2105. 2106. 2107. 2108. 2109. 2110. 2111. 2112. 2113. 2114. 2115. 2116. 2117. 2118. 2119. 2120. 2121. 2122. 2123. 2124. 2125. 2126. 2127. 2128. 2129. 2130. 2131. 2132. 2133. 2134. 2135. 2136. 2137. 2138. 2139. 2140. 2141. 2142. 2143. 2144. 2145. 2146. 2147. 2148. 2149. 2150. 2151. 2152. 2153. 2154. 2155. 2156. 2157. 2158. 2159. 2160. 2161. 2162. 2163. 2164. 2165. 2166. 2167. 2168. 2169. 2170. 2171. 2172. 2173. 2174. 2175. 2176. 2177. 2178. 2179. 2180. 2181. 2182. 2183. 2184. 2185. 2186. 2187. 2188. 2189. 2190. 2191. 2192. 2193. 2194. 2195. 2196. 2197. 2198. 2199. 2200. 2201. 2202. 2203. 2204. 2205. 2206. 2207. 2208. 2209. 2210. 2211. 2212. 2213. 2214. 2215. 2216. 2217. 2218. 2219. 2220. 2221. 2222. 2223. 2224. 2225. 2226. 2227. 2228. 2229. 2230. 2231. 2232. 2233. 2234. 2235. 2236. 2237. 2238. 2239. 2240. 2241. 2242. 2243. 2244. 2245. 2246. 2247. 2248. 2249. 2250. 2251. 2252. 2253. 2254. 2255. 2256. 2257. 2258. 2259. 2260. 2261. 2262. 2263. 2264. 2265. 2266. 2267. 2268. 2269. 2270. 2271. 2272. 2273. 2274. 2275. 2276. 2277. 2278. 2279. 2280. 2281. 2282. 2283. 2284. 2285. 2286. 2287. 2288. 2289. 2290. 2291. 2292. 2293. 2294. 2295. 2296. 2297. 2298. 2299. 2300. 2301. 2302. 2303. 2304. 2305. 2306. 2307. 2308. 2309. 2310. 2311. 2312. 2313. 2314. 2315. 2316. 2317. 2318. 2319. 2320. 2321. 2322. 2323. 2324. 2325. 2326. 2327. 2328. 2329. 2330. 2331. 2332. 2333. 2334. 2335. 2336. 2337. 2338. 2339. 2340. 2341. 2342. 2343. 2344. 2345. 2346. 2347. 2348. 2349. 2350. 2351. 2352. 2353. 2354. 2355. 2356. 2357. 2358. 2359. 2360. 2361. 2362. 2363. 2364. 2365. 2366. 2367. 2368. 2369. 2370. 2371. 2372. 2373. 2374. 2375. 2376. 2377. 2378. 2379. 2380. 2381. 2382. 2383. 2384. 2385. 2386. 2387. 2388. 2389. 2390. 2391. 2392. 2393. 2394. 2395. 2396. 2397. 2398. 2399. 2400. 2401. 2402. 2403. 2404. 2405. 2406. 2407. 2408. 2409. 2410. 2411. 2412. 2413. 2414. 2415. 2416. 2417. 2418. 2419. 2420. 2421. 2422. 2423. 2424. 2425. 2426. 2427. 2428. 2429. 2430. 2431. 2432. 2433. 2434. 2435. 2436. 2437. 2438. 2439. 2440. 2441. 2442. 2443. 2444. 2445. 2446. 2447. 2448. 2449. 2450. 2451. 2452. 2453. 2454. 2455. 2456. 2457. 2458. 2459. 2460. 2461. 2462. 2463. 2464. 2465. 2466. 2467. 2468. 2469. 2470. 2471. 2472. 2473. 2474. 2475. 2476. 2477. 2478. 2479. 2480. 2481. 2482. 2483. 2484. 2485. 2486. 2487. 2488. 2489. 2490. 2491. 2492. 2493. 2494. 2495. 2496. 2497. 2498. 2499. 2500. 2501. 2502. 2503. 2504. 2505. 2506. 2507. 2508. 2509. 2510. 2511. 2512. 2513. 2514. 2515. 2516. 2517. 2518. 2519. 2520. 2521. 2522. 2523. 2524. 2525. 2526. 2527. 2528. 2529. 2530. 2531. 2532. 2533. 2534. 2535. 2536. 2537. 2538. 2539. 2540. 2541. 2542. 2543. 2544. 2545. 2546. 2547. 2548. 2549. 2550. 2551. 2552. 2553. 2554. 2555. 2556. 2557. 2558. 2559. 2560. 2561. 2562. 2563. 2564. 2565. 2566. 2567. 2568. 2569. 2570. 2571. 2572. 2573. 2574. 2575. 2576. 2577. 2578. 2579. 2580. 2581. 2582. 2583. 2584. 2585. 2586. 2587. 2588. 2589. 2590. 2591. 2592. 2593. 2594. 2595. 2596. 2597. 2598. 2599. 2600. 2601. 2602. 2603. 2604. 2605. 2606. 2607. 2608. 2609. 2610. 2611. 2612. 2613. 2614. 2615. 2616. 2617. 2618. 2619. 2620. 2621. 2622. 2623. 26

h. 10 Zinf. 19/2 m. 12

p. 1482.

12. 1483 Կոնստանդնուպոլսի Կաթողիկոսական Սբ. Եփեսոսի Եկեղեցի

Offord Samu'ij Jof. Jof.

[illegible]

Քրիստոսի և Երեմիայի անունով արգելի եղանակով խոստովանեալ
 զարգումով քաջաբանութեամբ անցնելու, որ 143
 անգամ թ. 1001, էր ընդ աշխարհ փրկել անցնելու
 և շնորհիւ Դպրանոցի զոր ինքնակաշիւ, զի Խաչա-
 վոր լիցի կոնստանդնուլէ և քաջաբանութեամբ ան-
 ցաւ Երեսնամեակի: Զորս արդ ընդ թիւ զոր ԺԳ

THE ARMENIAN QUESTION

Before the Peace Conference.

In the name of the entire Armenian nation, whose elected delegates from Armenia itself and from all parts of the world are at the present moment assembled in Conference at Paris, the Armenian National Delegation begs to submit to the Peace Conference the present memorandum which sums up the aspirations and claims of the Armenian nation.

After passing through centuries of oppression and sufferings, our nation at the threshold of the 20th century reached the climax in the universal conflagration, torn and covered with blood, but aspiring with a faith more alive than ever towards its liberation and the realisation of its national ideal, thanks to the Victory of the Allied and Associated Powers, who have inscribed upon their banners the principles of Right, Justice, and the right of Peoples to dispose of their own lot.

Taking its stand upon these great principles, the Armenian National Delegation, interpreting the unanimous voice of the whole nation, a part of which has already constituted itself into an Independent Republic in the Caucasus, has already proclaimed the independence of Integral Armenia and notified the Allied Governments thereof by a note of 30 November 1918.

Armenia has won its right to independence by its voluntary and spontaneous participation in the war on the three fronts of the Caucasus, Syria and France, and by the myriads of victims in men, women and children through her fidelity to the cause of the Entente looked upon by her from the outset as her own. As a result of these enormous losses on all battlefields, through massacres, and along the paths of deportations she has paid a heavier tribute to Death than any other belligerent nation.

Victory has delivered Armenia from the yoke of her oppressors, and her misfortunes would in themselves suffice to justify her right to Independence; but, as will be proved hereafter, she has other equally and highly legitimate titles of historical, ethnical, political and moral nature.

The policy of the European Powers in respect of Turkey was for long dominated by the dogma of the Integrity of the Ottoman Empire. To reconcile the Integrity of Turkey with the obligations which they had assumed towards the Christian peoples oppressed by the Turks, the Great European Powers advocated « reforms » by which the non-Turkish races would benefit and which would ensure them equality of treatment without distinction of race or religion.

Facts have proved how vain were these hopes. The Turks, Old or Young, have never seen aught in reforms but a means to hoax Europe and have always managed, in practice, by an artful playing off of the rivalries of the Powers against one another, to elude them. The Christian populations, henceforth an object of suspicion to the Porte, became still more wretched than they were at the time when the Turkish power was at its zenith.

The whole history of Armenia under Ottoman domination during six centuries has been but one long martyrdom with periodical massacres; but those persecutions assumed a particularly virulent character in the last 50 years, since, that, the Armenians have claimed the amelioration of their lot.

The Treaties of San Stefano (1877) and of Berlin (1878), the Cyprus Convention, the Reform scheme submitted to the Porte by the Ambassadors in 1895, have been so many international acts intended to reform the abuses of Turkish rule but which have proved as many dead letters, European Diplomacy having always been satisfied with half-measures: Whenever Europe spoke of reforms, Turkey replied with massacres and Europe held her peace.

In 1908 the Armenians joined action with the Young Turks with the object of overthrowing the tyrannical power. The Young Turk, in order to obtain Armenian help, had promised them an era of « liberty, equality and fraternity ». The Armenians placed faith in these promises. Less than a year afterwards the massacres of Adana took place in which 20,000 Armenians perished; but the policy of the maintenance of the integrity of Turkey prevented once more the Powers from intervening.

It was not till 1912-13, after the Balkan Wars, at the moment when the Conference of London was assembled for the solution of the Balkan problem, that the Great Powers, in response to the appeals of the whole Armenian Nation, intervened and addressed the Porte with the object of obtaining the execution of the reforms stipulated in Article 61 of the Berlin Treaty.

The Ambassadors in Constantinople were instructed to study a project and to draw up same in definite form. Long and laborious were the negotiations to overcome the resistance of the Porte. Finally however she was brought to accept a text, but one which was belittled and disfigured by the intervention of Germany, who had never ceased to lend her support to Turkish diplomacy. This agreement, signed on the 8th Feb. 1914, the Young Turks hastened to tear up, as soon as Germany provoked the War. But this did not prevent the Turks from proposing to the Armenians an ignominious compact: they proposed to them that they should make common cause with the Tartars in an insurrection against the Russians and, in exchange, the Porte was to have granted Autonomy to the Armenians. Germany stepped forward as the sponsor of her ally. Need it be said that the Armenians replied with an indignant refusal? The revenge of the Young Turks, coldly premeditated and foreannounced, was terrible.

We will relate neither the massacres, nor the deportations which have been massacres in disguise. The story of them supported by overwhelming

evidence is to be found in the Blue Book presented to Parliament by Lord Bryce ; in the books by Morgenthau, L. Einstein, and even in pamphlets written by Germans, such as the report of Dr. Niepage, that of Dr. Lepsius, which has just been published in Paris, Mr. Harry Sturmer's book, etc. It is important to recall that we have had many proofs that the work of the extermination of a whole Nation was methodically organised by the Turkish Government whose orders were transmitted by circulars and telegrams to the various Officials in all the Armenian Provinces. Several of these documents have been found since and published.

Nothing was left to chance by the Government, neither assassinations, nor pillages, nor tortures, nor rapes, nor compulsory conversions to Mohammedanism, nor death by starvation.

After such deeds the case is settled ; the Allies have already, by the solemn declarations of their Statesmen, undertaken to definitely liberate Armenia from a tyranny unparalleled in History. **The War of Peoples, followed by the Peace of Peoples, must needs give Armenia her complete Independence.**

This Independence the Armenians have shed torrents of blood in order to win, not only the blood of their martyrs massacred and deported or put to death after awful tortures, but indeed the blood shed on various battlefields by their volunteers and soldiers who struggled and fought side by side with the Allies for the liberation of their country. Armenians were to be found fighting spontaneously, voluntarily on all fronts. In France, in the « Légion Etrangère », they covered themselves with glory by their bravery. Scarcely a tenth part of their number came through alive. In Syria and Palestine, in the Légion d'Orient, they hurried to the call of the Armenian Delegation. This Légion d'Orient, in which they were by much the dominating element, formed in itself alone more than half the French contingent. They took a no inconsiderable part in the decisive Victory of General Allenby who paid homage to their valour. Moreover, the Armenians were to be found in the Caucasus, where (not to mention the 150,000 Armenian soldiers who served in the Russian armies on all fronts) thousands of volunteers led by Andranik and an army of 50,000 soldiers uninterruptedly fought since the first days of the war under the supreme command of General Nazarbekian. It was these troops who after the collapse of Russia and the treaty of Brest-Litovsk, deceived and abandoned by the Georgians, and betrayed by the Tartars, who had joined the Turks, defended the front singlehanded and for seven months retarded the Turkish advance. In this manner they rendered a signal service to the British Army in Mesopotamia, as Lord Robert Cecil himself declared in an official letter addressed to Lord Bryce and in a reply to a question in the House of Commons. They also prevented, by their resistance to the Turks up to the signing of the Armistice, the sending of enemy troops to other fronts.

The Armenians have therefore been true belligerents ; their losses due to the war, which exceed a million (out of a nation of 4 1/2 millions souls) are proportionately much heavier than those of any of the other belligerents.

The Armenians, who for centuries had suffered Turkish domination, were spread over all parts of that Empire. A great number too, fleeing from their tyrants, had emigrated to foreign countries, to Russia, to America. It is certain that the majority of those emigrants will return to their fatherland once this latter be liberated. In consequence, the statistics which should have weight are those of before the war, or rather those of before the Hamidian massacres of 1894-96, which not only occasioned 300,000 deaths, but caused also a considerable part of the population to emigrate. It is inadmissible that such crimes should benefit their authors, nor that they should attain the project of their abominable designs, — to assure the majority and supremacy of Mussulmans. **THE VOICE OF ALL ARMENIANS LIVING AND DEAD MUST BE HEARD.** If Armenians have no absolute majority over the totality of all races in the Armenian Vilayets, yet they are in a majority by comparison with each of them. Before the war, and in spite of the emigrations at the end of the last century, the number of Armenians, in the six Vilayets called Armenian, in the Vilayet of Trebizond, and in Cilicia, was superior to that of the Turks and the Kurds taken separately and even equal to that of Turks and Kurds together. There were 1,403,000 Armenians, against 943,000 Turks and 482,000 Kurds.

On the other hand, the Armenian population was not the only one to have suffered. The Balkanic Wars had already caused heavy losses to the armies of the Sultan, nearly exclusively recruited in Asia. The present War completed the exhaustion of the very sources of recruiting ; and even the Turkish civilian population heavily suffered not only in the regions invaded by the Russians, but also throughout their Empire where they were decimated by epidemics which for want of care for the sick and lack of medicaments made terrible ravages among all the mussulman elements.

However, number is not the sole factor which should serve to determine the granting of our territory and the fixing of its frontiers. One must take into account not only the dead, but also the degree of civilisation and the fact that the Armenians are the sole element capable of actually constituting a State fit for civilisation and progress. The Mussulman and other non-Armenian populations who will find themselves within the Armenian State will enjoy liberties guaranteed by principles admitted by the Peace Conference.

The Kurds are divided into sedentary and nomadic elements. The greater part of the mountaineers who have the reputation of thieves and plunderers, have always in the hands of the Turkish government been the instruments of massacres. Their political evolution has never gone beyond that of tribal government. An important portion of the sedentary Kurds is established in the region generally called Kurdistan, in those parts south of the Vilayets of Diarbekir and Van (Hekkiari). Those regions may be detached from the Arme-

nian State. The rest of the Kurds will live in Armenia under the protection of her laws.

It is however to be noted that among the Kurds there exist a good number who are of Armenian origin, and that, once this Turkish baneful influence eliminated, it will be easy to establish a community of interest between the races, Armenians and Kurds, the Armenians having it in addition within their power the gift of giving the Kurds the benefits of civilisation, in the mutual interest of both parties.

As to the nomads, special laws will regulate the change of pasture lands in order to guarantee the safety of the country and prevent plunderings.

In accordance with the principles enunciated above, the regions which should form the Armenian State are the following :

1° The 7 Vilayets of Van, Bitlis, Diarbekir, Kharpout, Sivas, Erzeroum and Trebizond (in conformity with the Reform Act of February 1914), excluding the regions situated beyond the South of the Tigris and to the West of the line between Ordou-Sivas.

2° The four Cilician Sandjaks, i. e. Marash, Khozan (Sis), Djebel-Bereket and Adana with Alexandretta.

3° All the territory of the Armenian Republic of the Caucasus, including : the whole province of Erivan, the southerly portion of the former Government of Tiflis, the southwesterly part of the Government of Elisabethopol ; the provinces of Kars, with the exception of the region to the north of Ardahan. (See map attached).

When Abdul-Hamid had the administrative boundaries of the vilayets traced, he managed to introduce arbitrarily into each of them non-Armenian regions in such a way as to assure a majority to the Mussulmans. With the same end in view he set up colonies of Circassians and other Mussulmans, immigrated from Russia or from the Balkans, in the midst of regions inhabited by Armenians. A general revision of frontiers will therefore be needed. We request that special Mixed Commissions be charged with this work of rectification and given a mandate to fix all the boundaries of the Armenian State, taking due account of geographical, ethnical, historical, economic and strategical conditions.

The number of Greeks in the vilayet of Trebizond, which was the seat of the ancient Kingdom of Pontus, is superior to that of the Armenians ; but the port of Trebizond is the only important outlet from Upper Armenia to the Black Sea. Greece has no designs upon this vilayet which is too far distant from the principal centres which she claims in virtue of the Rights of Peoples, and it is in perfect agreement with the Greek Government, who has looked at this question in a broad spirit of equity which it gives us pleasure to do justice, that we request the juncture of a part of the Province of Trebizond to the Armenian State. Its Greek population may be certain that respect for their

religion and language will be assured by the Armenian Administration under a rule of brotherhood and equal justice.

We desire particularly to declare moreover that on their side the Armenians of such regions as will be returned to Greece will accept in the same spirit of confidence and loyalty the conditions which will be granted to them under the Greek Government.

As to Cilicia or Armenia Minor, need it be said that it is essentially Armenian, having always formed part of Armenia. It was the seat of the last Kingdom of Armenia during nearly four centuries, until the day when, defeated by the Arabs, its last King Leon V was carried away captive into Egypt, then liberated, coming at last to Paris to end his life. He was buried at the Basilica of Saint-Denis where his tomb is still to be seen.

The region of Zeitoun, whereof the inhabitants of warlike and proud race are so attached to their national rights, has always and under all forms of governments enjoyed a semi-independence. Let it be also remembered that at all times and to this day the Catholicos of Sis, religious supreme head of Cilicia, has had his seat at Sis, capital of Cilicia.

The population of Cilicia is Armenian and Turkish. The Arab element figures in it only in a very small proportion. Before the war, there were only 20,000 Syrians in Cilicia, whereas the number of the Armenians was as much as 200,000 or over, in spite of the enormous emigration of 1909 caused by the massacres of Adana. Further on there will be found, in the historical part, other proofs of our incontestable rights over Cilicia. We cannot conceive therefore in virtue of what principle does the Syrian Committee extend the frontier on the north as far as the Taurus mountains, thus claiming Cilicia as part of Syria, as shown on the map (annexed hereto) and published under the care of the Syrian Committee and presented to the Congress of Marseilles. No Atlas, either of the Modern World or of the Ancient, includes Cilicia in Syria, of which the northern boundaries are the Amanus near Alexandretta and NOT the Taurus Mountains. We will not insist upon the fact that the term Syria has never been a political expression, and that there had not been a Kingdom of Syria. The Kingdom of the Seleucides founded by Seleucus, one of Alexander's general, was Greek and had no Syrian national character.

The Armenian people, deprived of Cilicia, separated from the natural ports of Mersina and Youmourtalik (Ayas), would be condemned to languish in the mountains, without intercourse with the Mediterranean world, without the power to breathe, and, to use an expression oft used, Armenia would thus be deprived of her lungs. Her life and future are on the Mediterranean.

The views of the Syrian Committee cannot moreover be reconciled with the agreement between the French Government and the Armenian National Delegation, when in 1916 the latter was notified of the clause relating to Armenia in the Convention which the Great Allied Powers had just concluded with regard to Turkey-in-Asia. Acceding at that moment with gratitude to the desire of the Allies, who promised the liberation of Cilicia and the three western

vilayets from the Turkish yoke, the Delegation hastened to furnish Armenian volunteers to contribute to the deliverance of their Fatherland. More than 5.000 Armenians, enlisted in the « Légion d'Orient » in which the Syrians did not count more than 3 or 400 fighting men, took part in the decisive Victory of Palestine, to which Victory Syria owes her liberation.

We only recall these facts in order to enable the Peace Conference to come to a decision with a thorough knowledge of the matter and according to the principle of nationalities, a bed-rock for all their deliberations.

If there exists, as it is apparent, some divergence of the boundary lines between Armenians and Syrians, we must none the less say that our sentiments of friendship and solidarity towards the Syrians, cemented by centuries of equal sufferings, could not suffer from those differences, and that none more than we can wish the constitution of a free and strong Syria as neighbour to the Armenian State.

We request that Armenia, with boundaries as aforesaid, be placed under the collective guarantee of the Allied and Associated Powers or under that of the League of Nations, who will guarantee the integrity and inviolability of her territory. They will in addition delegate one to the Powers to give to the new State during the first few years an assistance in the organisation of the Country and its economic and financial conditions. This assistance should in no way take the form of a protectorate, not even a provisional one, and should be exercised so as to promote the interests of the Armenian Nation, and in such a way that the Sovereignty of the State be not impaired.

**

Armenian Claims

The programme of our National claims may be summarised as follows :

1° The recognition of an Independent Armenian State, formed by the union of the seven vilayets and of Cilicia with the territories of the Armenian Republic of the Caucasus.

That boundary-fixing Missions, composed of Delegates from the guarantor Powers, and assisted by Armenian Commissioners, should be charged with the fixing on the spot of the definite boundaries of Armenia ; such Missions to have full powers to settle without appeal all difficulties which may arise with bordering countries, at the time when outlines, as traced on the map, are fixed on the ground itself.

2° That the Armenian State, thus constituted, be placed under the collective guarantee of the Allied Powers and the United States or under that of the League of Nations of which she requests that she may form a part.

3° That Special Mandate be given by the Peace Conference to one of the Powers to lend the necessary assistance to Armenia during a period of transition. The Armenian Conference, gathered at the present moment in Paris, and representing the whole Armenian Nation, should be consulted about the choice of the Mandatory Power. The mandate to be of a maximum duration of twenty years.

4° That an indemnity be fixed by the Peace Conference for making good

the damages of all kinds suffered by the Armenian Nation through massacres, deportations, spoliations, and devastations of the Country.

5° That the assisting Power have particularly as her mandate : —

a) To oblige the Turkish, Tartar, and other authorities who still occupy these territories to evacuate them.

b) To carry out the general disarmament of the population.

c) To expel and to punish those who have participated in the massacres, done violence to the population, taken part in plunders or benefited from the spoils of the victims.

d) To drive out of the country the elements of disturbance and disorder ; and to expel the nomadic tribes.

e) To send away the mouhadjirs, Mussulman colonists, implanted under the Hamidian rule and that of the Young Turks.

f) Lastly to have all necessary steps taken everywhere, in Armenia and outlying districts, for the return to their former Christian Faith of all women, young girls, children and others converted by force to Islamism or kept captive in harems.

Armenia will be ready to bear her share of the Ottoman Public Debt, consolidated before the War. Turkey should likewise undertake to pay the equivalent value of all requisitions made by her, and to restore with fair indemnity to the Armenians having rights thereto real properties situated in her own territory, as well as all churches, schools, monasteries with their dependencies, lands and goods, which were taken away from the Armenian community in any form whatever.

As to any national or private landed estates of Armenians which are liable to escheat in Turkey, the religious Armenian Authorities in Constantinople should have right to dispose of them, to sell them, and to devote the proceeds to the needs of their flocks.

Every person, of Armenian origin, domiciled in a foreign country or naturalised, will enjoy during a term of five years the option, either in his own name or in that of his children they being minors, of the new Nationality and of becoming an Armenian citizen, by informing beforehand and in writing the competent authorities of the two countries concerned.

The Armenians rely entirely upon the spirit of justice of the Peace Conference and feel confident that she will sanction this programme of their national claims. The Powers, who are by now acquainted with the Armenians, whose national sentiments, vitality and warlike virtues have been powerfully revealed in the course of the present war, may repose confidence in us. Moreover, the Powers should also note the energy, love for work, and many aptitudes in all human activities of a race always eager for higher culture and progress and which is in addition remarkably prolific.

The Powers may rest assured that with such elements as these, Armenia, under a rule of peace, justice and liberty and thanks to the patronage of the League of Nations and the help of the Mandatory Power, will rapidly become a flourishing and prosperous State, and will be one of the most powerful factors of peace and civilisation in the East.

The Armenian question is not solely a local and national one : it concerns the Peace of Europe, and upon its solution depends the pacification, the progress and the prosperity of the Near East.

Paris, 12th February, 1919.

A. AHARONIAN,
President
of the Delegation from the Armenian Republic
to the Peace Conference.

BOGHOS NUBAR,
President
of the Armenian National Delegation.

COMPLEMENTARY NOTES.

Cilicia.

The Syrian Committees have for sometime past circulated pamphlets and maps, by which they endeavour to attach Cilicia to Syria; whereas by her history, her geography, her population and her economic relations Cilicia forms a part of the high Armenian plateau and is very sharply separated from Anatolia and still more so from Syria.

The mountains of Kurdistan and the Amanus mountains, which are the furthest prolongations of the high Armenian plateau and reach as far as the Mediterranean by the cape of Ras-el-Kanzir, are, according to all geographers, ancient and modern, the natural barriers which separate not only Cilicia but the whole of Anatolia from the Syrian plain. In the same way the Anti-Taurus range and the Boulghar mountains limit to the west the high Armenian plateau and stretch to Mersina on the Mediterranean; they thus separate the four Cilician Sandjaks from Asia Minor. Even by her hydrographic system Cilicia is altogether distinct from her two neighbours and link herself to the high Armenian plateau, for the three principal rivers, the Tarsus, the Sihoun and the Djihoun, have their sources in the Armenian mountains and flow out into the gulf of Alexandretta. The gulf itself, embraced by the two arms of the plateau, is her natural outlet to the sea.

The history of Cilicia is the same as that of all the high Armenian plateau. Situated at the foot of this latter, she is the one and only point of passage which all the dominating powers of Asia have contended for. It was at the time of Hittites that Cilicia was for the first time independent. During centuries she was a powerful Kingdom, against which the Rameses and Toutmes of Egypt strove in vain, up to the day when she finally succumbed under the Kings of Nineveh.

Once only, towards the middle of the 11th century, did this country enjoy her independence, thanks to the Armenian princes and people who, under the pressure of the Seldjucks, kept going westwards. This Armenian Kingdom lasted until the end of the 14th century, its frontiers ebbing and flowing in the course of the endless struggles which they had to keep up against the Byzantine Empire and the Mussulman sultans. During these struggles it always kept the closest touch with the Crusaders and Latin Kingdoms founded by the latter at Antioch, Ourfa, Cyprus and elsewhere, being ever attached to the peoples of the West by its religion, its commerce, its Court, and above all by the family connections of the royal house. It was finally overwhelmed by the Turko-mussulman invasions.

To-day a new phase of the history of Cilicia begins, having this advantage that the people who are about to found there a new fatherland upon its ancient

ruins are not new-comers, but the very same people who inhabited it for centuries, and who struggled and suffered there; and who now claim their right to possess the soil of their forefathers, a claim not dating from to-day but from the very day when the land was conquered and subdued.

Let it be also noted that Cilicia, the high Armenian plateau included, has never been integrally under Turkish dominion. To the middle of the 19th century, Armenian groups remained masters of their mountainous regions, perpetually fighting the Ottoman rule.

The history of the region of Zeitoun during the last 50 years has thus been but a long series of insurrections against the yoke of the oppressor. They struggled in 1860 against 12,000 soldiers of Khoureshia Pasha; in 1862 against the regular and irregular army of 35,000 soldiers of Aziz Pasha; in 1896 against the army, 40,000 men strong, of Edhem Pasha. And in spite of all, up to the outbreak of the Great War, Zeitoun was never completely subjugated; it has always been the incarnation of the living protestation of Armenia against the Turkish yoke, exactly as were the brave people of Sassoun in the other part of the same Taurus mountains.

Let us not forget that in Cilicia, as in all Armenia, the massacres organised periodically by the Turkish government had for their sole aim to stifle in blood this protestation of the Armenians, and to exterminate their whole nation, which, conscious of its right and its worth, aspired tenaciously towards independence.

In Cilicia, there is yet another guardian of our immemorial rights, the Catholicos of Cilicia, who, during centuries of bloody troubles had, and still has, his seat in the ruined royal palace of Sis; and who awaits the arrival of the Armenian Government in order to hand it all that ruined place, together with the survivors of the martyred population, whose number formerly reached half a million.

The proportion of the divers elements of the population of the four Cilician Sandjaks was before the war the same as that of the high Armenian Plateau. The principal population of the country is formed of three elements. Armenians, whose number exceeded 200,000; Turks, to the number of 78,000 and the Turkomans and nomadic Kurds to the number of about 60,000. The other elements of the population are of secondary importance, there being 15,000 Arabs and about 20,000 Syrians out of a total of half a million.

This population of Armenia (Armenians, Turks, Kurds), is completely different from that of Asia Minor, of which the principal elements are Turks and Greeks; and from that of northern Syria where the predominating elements are Arab, Turk, and Kurd.

The Arabs and the Christian Syrians of the North of the Kurdish mountains and of the Amanus range form together scarcely 7 0/0 of the population, either in the four Sandjaks or in the immediately bordering cazas whereas at even one or two kilometres to the south of those mountains, the Arab element forms more than the half. This amounts to saying that the Amanus

and Kurdish mountains form the natural barrier before which Syria ends and where Armenia begins.

Apart from the above historical, geographical, and statistical bonds, other conditions, which proceed from them, link the four Cilician Sandjaks firmly to the other parts of Armenia. These are, firstly, sentimental considerations. The seat of our last Kings, its soil strewn with the ruins of our convents and fortresses, as an eagle's nest of our independence and resistance, Cilicia has ever remained, to our own day, the object of the veneration and affection of all Armenians. Nothing can put asunder such bonds; peoples at times may submit to such ruptures, but never do they resign themselves to them.

Moreover, in addition to sentiment, there exists the inexorable economic necessity to attach the coast zone of the Mediterranean at any cost to the Armenian hinterland. A vast high inland plateau has need of an outlet on the sea for its industrial and commercial development. To separate Armenia from this gulf, is to cut her economic arteries, to strangle her productive power.

There is also a moral factor, none the less important. Armenians are industrious, active, productive, but they are embedded in the fatalistic torpor which surrounds them. They are an Aryan and Christian people, but they are submerged in a Turko-mussulman sea. They are western in spirit and character, but they live in constant contact with Turk and Tartar, that is to say with that part of the East which is the most behind the times. That is perhaps the most tragic side of the Armenian people; and one can understand that Armenia aspires with all the force of her soul to be intimately connected with the western world, and to have immediate and rapid contact with the West. Hence her invincible attraction towards the blue of the Mediterranean, which alone can deliver her from her Asiatic imprisonment. To close this outlet to her is to push her back into the Turko-mussulman world with its customs to which she will no longer submit and against which she is constrained to struggle until this door on the Mediterranean be opened to her.

We must but add that Armenians do not claim the whole of the Vilayet of Adana in Cilicia. The region of Itchil to the west of Mersina where the Armenian element is scarce may be detached from it.

Population of Armenia.

Up to the middle of the 19th century, the Armenian population formed an absolute majority in Turkish Armenia. During the last fifty years, under both Hamidian and Young-Turk rule, there have disappeared hundreds of villages of which we have descriptions in our literature of 40 or 50 years ago. The Turkish governments have, in their place, installed Kurds and Tcherkess immigrants from the Balkans and the Caucasus. On the other hand, insecurity of life, absence of any administration of justice, tyranny and persecutions have obliged a very large number of Armenians to emigrate to Russia, to the Balkan States or to America.

But in spite of all the efforts and manoeuvres of the Turks, the main part of the Armenian people has remained attached to its ancestral soil with an obstinate tenacity; it has always formed, and that right up to the commencement of this war, the most important element of the population in Armenia, not only by its intellectual superiority and economic activity, but also by its relative majority over all the other elements of the population.

What, before the massacres, was the number of the population of Armenia and what were the proportions of the divers elements in respect of other races? Turkish data in such a question are never to be relied upon. In the first place there have never been either regular census or any exact statistics in Turkey; the Turkish government *has always intentionally falsified all figures, with the object of showing that the Armenians are but an insignificant minority.*

Let us give a few instances of those falsifications.

The Turkish Government states as 80,000 the number of the Armenians in the Vilayet of Van. Now, it is established irrefutably that the number of the Armenians of that Vilayet, who at the time of recent events took refuge in Russia, is over 220,000.

At the other end of Armenia, in the whole of the Sandjak of Marash, the Turkish Government counts about 4,200 Armenians. Now, in the town of Marash alone, there were, as Elisée Reclus testifies, more than 20,000 Armenians, i. e. half the population of the town. In Zeitoun, which lies in this same sandjak of Marash, with its eight villages, there were according to the figures arrived on the spot in 1880, 27,460 Armenians and 8,344 Mussulmans.

The Turkish Government gives for the nine vilayets of Van, Bitlis, Diarbekir, Kharpout, Erzeroum, Trebizond, Sivas, Adana, and Aleppo 848,000 Armenians in all. Now, the American Committee for Armenian and Syrian Relief in its fifth report published in 1916, bears witness that the number of the Armenians massacred in Armenia is between 600,000 and 850,000,

and that the number of those deported to Zor, Aleppo and Damascus is 486,000; the number deported to the interior of Anatolia 300,000; that of the refugees in the Caucasus 200,000. If we add to these figures the very large number of the victims of cholera among the refugees in the Caucasus, that of the converts to Islam, of the women and children who remained in their homes, we find that the figure given by the Turks is even less than the half of the reality.

The habitual system of the Turks in drawing up statistics is the following: — firstly, without modifying unduly the total of the population, to diminish as far as possible the number of Christians and to add the difference to that of the Mussulmans. Secondly, to avoid stating figures by nationalities, but to class them in a lump according to religion; thus, they denominate separately the Armenians as Orthodox Christians, Protestants and Catholics, whereas they lump together the Mussulmans in a total figure which includes Turks, Tartars, Turkomans, different races of Kurds, Tcherkess, Zazas, Arabs, Persians, Gypsies, nomads and all, albeit they are very different in race, in history, in economic life, in degree of culture, in short in their political ideas.

It is on such false foundations that all ethnographical maps have been based. They have very often led the European public opinion into error.

**

The ethnologic questions of the Turkish Empire cannot be looked at and studied by the same methods as those of European countries. When trying to apply the principle of nationalities in Turkey-in-Asia by the creation of national political units, it would be absolutely illogical to take as basis the ethnographical aspect of different regions.

In Turkey there are none but political questions; and the ethnic problem of any part of this Empire at a given moment is but the effect of a political situation. Now, one cannot take an effect as basis when one wishes to suppress a cause. Up to the conclusion of the Berlin Treaty, Armenia, howbeit oppressed during five centuries, presented a compact Armenian population forming an absolute majority. Since the conclusion of the Berlin Treaty, which was to guarantee security of life and property to the Armenians, the ethnographical aspect of Armenia has been radically transformed by violence and massacres. In comparing the statistics drawn up by the Armenian Patriarchate in 1882 and 1912, it is found that whereas the number of Armenians in Turkey in 1882 was estimated at 2,600,000, of which 1,680,000 were in the Armenian vilayets, those figures fell in 1912 to 2,100,000 and 1,018,000 respectively. We thus find a decrease in the total number of Armenians in Turkey of 500,000 souls. In reality, this decrease in the six vilayets was 662,000, which means that outside Armenia the number of Armenians in Turkey had increased by 162,000. This is an undisputable proof of the fact that the ethnographical question in Turkey is but an effect of the acuteness of the political

question. The fact that in thirty years (1882-1912), the number of the Armenians of the six vilayets instead of increasing has diminished by 662.000, whereas that of the Armenians in other parts of Turkey has increased by only 162.000 souls, is only due to a less ferocious oppression inflicted upon the Armenians of the other parts of Turkey than in the six vilayets. To revert to the total decrease in the number of the Armenians, must it therefore be said that this decrease was only 500.000? Evidently not. The number by which a race, prolific like that of the Armenians, will increase by a natural birth-rate, in a period of 30 years, may be put at 500.000. It follows then that the number of Armenians wiped out by the Turks during this period of 30 years was in reality 1.000.000, estimating at 100.000 the number of persons who emigrated through violence.

During this War, more than 1.000.000 Armenians have perished. Hence, since the Treaty of Berlin by which the Powers took a solemn engagement to guarantee security to Armenians, more than 2.000.000 of them have been put to death by the Turks. The same Powers could not surely now deny the truly Armenian character of Armenia, and take instead a false basis of ethnography founded on violence.

But the ethnologic situation in Turkey has not been arbitrary only in the last 40 years. It has ever been so from the very foundation of the Turkish Empire. Its ethnographic aspect, since its foundation, has always been the reflection of its eternal policy of suppressing subdued races. When the Turks conquered their empire, Asia Minor proper contained nothing but a compact Greek population; now-a-days it is a compact Turkish population that it contains, with Greek groups on the coasts. What is accountable for this transformation? History shows that when barbarous tribes have invaded a civilised country, they have been assimilated by the subjected population, whenever the latter had a superior civilisation, as was the case of the Franks in Gaul, of the Lombards in Italy, of the Bulgars in Bulgaria. Turkey alone makes an exception to this historical law; and this exception has solely been established by a policy of systematic massacres, followed by Turkish forced immigrations among the properties of the victims. Turkey has in fact always made use, as of a second army, of this colonisation scheme, in order to consolidate its military conquests by ethnographic ones; it has added yet other expedients, such as the creation of a body of Janissaries, of Kurdish Hamidians, etc.

All the above considerations demonstrate that the application of the principle of nationalities in Turkey cannot be based on an ethnographic aspect, which is the very result of the violation of that same principle. The war for that matter has taken in hand the solution of the problem. The ethnographic aspect of the Turkish Empire is to-day radically different from what it was 4 years ago; the populations have been transformed into a mass of nomads. By what ethnographic data ought one therefore to apply the principle of nationalities?

Evidently there is only one basis which can be taken into serious consi-

deration: historical right in all its elements. And as the Balkan peoples recovered their independence, though at the eve of their liberation they were confronted with same ethnographic difficulties as in the case of the Armenian people, Armenia too should recover her independence, by the realisation of the principle « Armenia for the Armenians », hallowed by six centuries of martyrdom. The ethnic question in Armenia is no more serious than that of Bulgaria in the seventies. That is what clearly emerges from a comparison of the two statistics, the one with regard to Bulgaria in 1876, according to the report of Mr. Aubaret, Consul at Roustchouk, to his government, reproduced in the *Bulletin of the Geographical Society* (Aug. 1876), and the other with regard to Armenia, according to the census arrived at by the Armenian Patriarchate in 1912 (see schedule n° 5).

Is it necessary to recall that Greece, at the time of the declaration of her independence, contained but 300.000 to 400.000 Greeks?

* *

But apart from the recognition of those fundamental facts, a careful examination of the arbitrary ethnographic situation created by the Turks in Armenia makes it evident that the essential element therein to-day, in spite of massacres of centuries, is still the Armenian people.

If we consult the statistics drawn up by the Armenian Patriarchate in Constantinople, as well as other Armenian documents, we find ample evidence that at the eve of the War the number of the Armenian population in all Turkey was a little over 2 millions, of whom 1.403.000 inhabited Armenia. (See schedule n° 2).

According to the official Russian statistics, at the outbreak of the war, the number of Armenians inhabiting all the southern part of the Caucasus reached 1.804.600, of whom 1.296.000 were in Armenia properly so called. (See schedule n° 3).

If we add to those figures the number of the Armenians established in other countries abroad, that 823.000, we obtain the *grand total of the Armenians before the war, which is 4.470.000*. (See schedule n° 4).

Of that number about 2.700.000 lived in the fatherland, and more than 1.000.000 in its immediate neighbourhood.

The number of Turks who dwell in Armenia was 1.005.000; that of Tartars 537.000; that of Kurds and nomadic Turkomans 555.000. All the Mussulmans together formed 2.308.000.

Hence: —

1° Taken separately, out of the whole population in Armenia, Armenians represented a relative majority.

2° In Turkish Armenia alone, they were but slightly less numerous than all the Mussulman elements together.

3° They were decidedly superior to the general total of the whole of the Mussulman population, when taking the Armenian territories of Turkey and the Caucasus together.

4° The number of all the Christian peoples formed 55 0/0 of the general population; that of Mussulmans 40 0/0; and divers other religions 5 0/0.

* *

The number of the victims among Armenians caused by this war is frightful; the losses of all the other nations rarely exceed 10 0/0; ours represent the quarter of the total number of the Armenians, or nearly half of the Armenians inhabiting Armenia.

« There is no longer any Armenian question! We have already settled it! » said the Turkish minister with cynical pride.

« Armenia independent! Yes, that would be very well; but unfortunately there are no Armenians left! » repeat our adversaries, not without hypocrisy.

To accept that argument would be to renounce to all human justice, to insult the millions who sacrificed themselves for the Victory of Right; it would be to sanction the crimes of assassins, and to aid in the foul Turkish project of exterminating a whole nation.

Moreover, it is happily not true that the Armenians have been exterminated, though the number of their victims does amount to a million, though a part of the survivors who fled or were deported succumbed to famine and epidemics, and though those who remain are somewhat exhausted by struggles and infinite sufferings. It is a happy fact that a part of the nation survives, and it has but one single hope, one single will, to rekindle the extinguished hearths, to rebuild the houses destroyed, and to set to work again, but this time for itself, and in its Mother Country, liberated and independent.

Of the three millions and a half which we to-day represent, one and a half millions are at the present moment on their native soil; to-morrow this number may easily reach two millions and a half. In the Caucasus, in Russia, in Constantinople, in Europe, in Egypt, in America, in the Balkans, in fact everywhere, the hour of return to the fatherland is awaited by Armenians with impatience, and all, quivering with hope, are preparing themselves for it.

* *

As to the Mussulmans, their numbers too have decreased in Armenia, in a much bigger proportion than is generally supposed.

In the first place, the vilayets which were the scene of the invasion of the Russian armies and of their occupation, such as Erzeroum, Trebizond, Van, Bitlis, are to-day for the most part absolute deserts, the mussulman population of which has been killed, has fled, or has succumbed to epidemics. At

the end of the year 1917, in the vilayets of Van, Bitlis, and Erzeroum, there were in all 46.000 Turks and about 50.000 Kurds.

In the second place, in those parts of our territories which constituted the immediate rear of the fighting front, such as the vilayets of Sivas, Khar-pout, and Diarbekir, the Mussulman element, as German officers testify, suffered enormous losses in consequence of the evacuation, famine, and epidemics of cholera and typhus. For instance, the town of Diarbekir, which, at the commencement of the war, had a population of 55.000, and wherefrom, in the autumn of 1915, 22.000 Armenians were deported and immediately replaced by 30.000 Mussulman immigrants from the region of Bitlis, had in the month of May 1917 only 6.000 inhabitants in all.

Thirdly, the greater part of the Mussulmans who have remained there, once our independence sanctioned, would no longer remain in our country; they would withdraw into bordering countries, in order to live under a Turkish government, as has always been the case when Christian nations have been liberated from Turkish domination.

Fourthly and finally, upon an agreement being come to between the Armenian and Turkish governments, it will be possible to make regular exchanges of population. This question may even be submitted to the League of Nations and the measure realised under fair conditions, because a great advantage would accrue to all, to Armenia, to the Turks, and to universal Peace.

To sum up, *within the boundaries of Armenia, scarcely half of the Mussulman population existing before the war is now left, that is to say, less than a million, probably composed as follows: —* Half a million of Turks, Tcherkess, and similar elements; 300.000 Tartars and 200.000 Kurds.

We may thus sketch the following table, which will give an estimate at a glance of what the next population of Armenia will be in the first years of her existence: —

Armenians	2.500.000	} Christians	3.000.000
Greeks, Nestorians, Russians,
Georgians, Europeans . . .	500.000		
Turks, Circassians, Arabs,
Persians	500.000	} Mussulmans	1.000.000
Tartars	300.000		
Kurds	200.000		
Kisilbashis, Yezedis, Zazas,
Fellahs	300.000	Other religions	300.000
	4.300.000		4.300.000

* *

We have already said in the foregoing pages that the importance of a nation is to be mesured not only by its number, but also, and above all, by its economic aptitudes and its degree of culture.

The most ancient historians have drawn attention to the worth of the Armenians, who, by their spirit of initiative, their hardihood and their far-reaching enterprise, have endeavoured from the most ancient times to develop commerce and industries, in the whole hinterland of Asia, and precisely thereby have, together with the Phoenicians and Greeks, been the pioneers of civilisation in the East.

Armenians continued to play that part during the middle ages as well as in modern times. We cannot do better than quote the evidence of a German observer, Paul Rohrbach, the apostle of pangermanism, who cannot be suspected of partiality in favor of any but the Turks.

« In the Turkey of to-day, almost completely reduced to its Asiatic possessions, Armenians stand for much more than what their number would give one to suppose. They are without a doubt, both from intellectual and material points of view, the most active element among all the oriental peoples; it may even be said that they constitute, in this centre, the only people who have innate national qualities. Armenians are endowed with an energy and a tenacity in complete contradiction with all we are wont to regard as the Oriental character. »

To give an idea of the economic activity of the Armenian element in Armenian Turkey, we will set forth some commercial and industrial statistics of the vilayet of Sivas, which is, one may say, the least Armenian, of the 6 vilayets. It will be seen however that all its commercial and industrial activity is nearly exclusively in the hands of Armenians.

Commerce : Import : Out of 166 wholesale merchants, 141 are Armenians, against 13 Turks and 12 Greeks.

Export : Out of 150 merchants, 127 are Armenians and 23 Turks.

Out of 37 bankers or capitalists, 32 are Armenians and only 5 are Turks ; out of 9.800 shop-keepers and artisans, 6.800 are Armenians, 2.555 only are Turks, and 150 are of various nationalities.

Industry : Out of 153 factories, 130 belong to Armenians ; the technical staff of all the factories is composed exclusively of Armenians. The number of the workmen amounts to 17.700, out of whom some 14.000 are Armenians.

It will be enough to mention that before the war the two millions of Armenians in the Ottoman Empire had in their hands the greater part of the country's trade, as against more than 20.000.000 inhabitants. But let it not be forgotten that trade has never been the principal occupation of the Armenian people. *The greater majority of the nation, 85 0/0 to 90 0/0, has in all times devoted itself to agriculture and to the smaller crafts, whether in Turkey, in the Caucasus or in Persia. Armenians are before all agriculturists and artisans.*

« In the vilayet of Van », says Rohrbach « they have in their hands 98 0/0 of the commerce, and 80 0/0 of the agriculture. The gold and silver smiths, the engravers, the furniture manufacturers, the tailors, the shoemakers, the architects, the carpenters, the masons, and the smiths are all Armenians. In the

liberal professions, doctors, lawyers and chemists are likewise Armenians. The same applies to other regions.

« The activity of the Armenian element is apparent also in the field of public instruction and scholastic organisation. Armenian schools are numerous and better than those of any other nationality in Turkey ; and what should be particularly appreciated is the fact that they have been erected solely by voluntary contributions, not only from the richer Armenians, but also from all persons of the middle classes and from the poorer people of the common class. As early as 1903, Turkey counted 818 Armenian schools with more than 82.000 scholars. Those schools are under the control of the Armenian Patriarchate in Constantinople. To that number must be added the schools of Armenian Catholics and protestants, as well as private schools. In Turkish Armenia alone, that is to say the six vilayets and Cilicia, there are, out of the above total number of schools, 585 Armenian ones, with 52.000 students of both sexes ; on the other hand, in the same regions, there are but 150 Turkish schools with about 17.000 students.

« In consequence of this state of affairs, and of their mental activity generally, and above all of their assiduity at their work, the number of Armenian employees in the Turkish administration is relatively high. So numerous indeed are these employees and so great the sum of the work they accomplish that without them the machine of the state would come to a standstill. »

We find analogous opinions in the writings of nearly all European and American travellers who have stayed any length of time in Turkey and in Armenia before the war.

The proportion of Armenian schools and pupils as well as that of teachers is still more striking in the Russian part of Armenia. The number of Armenian students in Russian, European and American universities exceeds 15.000.

Armenians have distinguished themselves as well in Turkey as in Russia and Persia by their administrative, diplomatic, and military qualities. They have furnished the Russian army with numerous generals, Turkey and Hungary, with great administrators, and Turkey, Persia and other countries with a great number of diplomatists.

Armenians have distinguished themselves, especially during the last 50 years, in all branches of intellectual activity, literature, science, art, etc.

It is indeed time that the Armenians had occasion to place their aptitudes at the service of their own country.

The Armenian people is essentially democratic ; at all times they have conducted all their institutions by means of elective bodies. Even their ecclesiastical hierarchy makes no exception to this, and the Supreme Head of the Church is himself elected by the whole nation.

Our Country has always been the point of division between two worlds, two civilisations, eastern and western. It is precisely for this reason that the great clashes between East and West have taken place on and around its mountains ; and it is also for this reason that the great powers of the East and West

have always attached great importance to the domination of those regions.

They have snatched them from one another in innumerable wars, they have for ever been trampling upon them and ruining them ; and it has always been the original Armenian people which has built them and rebuilt, constructed and reconstructed them, and which has never acquiesced that any one great power should establish itself there permanently.

The whole history of Armenia has been one incessant, obstinate, and unequal struggle to defend her individuality, her culture and her religion against powerful races and enemies who have attacked her on all sides. She has also suffered for centuries for adhering to her religion in fight against Mussulman invaders. She has, in addition, though momentarily, stemmed all the invasions of the hordes of central Asia who have poured towards Europe and who finally crushed the Byzantine empire.

For centuries Armenia has by turns succeeded in standing firm and founding kingdoms ; later she fell beneath the yoke of the invaders, raising herself again anew and reconquering her independence, now in one part of her patrimony now in another, according to the pressure of circumstances. But whether under the rule of national kings or under the yoke of the foreigner, the aboriginal landlord of these mountains, the worker, the producer, has always been the Armenian, who has bedewed his native soil with his blood and with the sweat of his brow, and whose persevering tenacity in spite of all obstacles has founded a civilisation peculiar to himself, which is the resultant of a mixture of two civilisations, western and eastern.

All the high Armenian plateau, from Adana and Sis as far as Van and Erivan, is bestrewn with ruins of towns, fortresses, churches, convents, bridges and monuments which bear witness to his incessant civilising work. A literature of great historical, philosophical and poetical value from the 4th century onwards, a rich and flexible language, and a Christian Church of a national character are the noble heritage which this indefatigable intellectual work has left us.

The misfortune of the Armenian people is that, in consequence of Turkish tyranny during the last quarter of a century, the civilised peoples of the West see in them nothing but a persecuted Christian people who arouse but pity and have need of their help. *It is not pity but respect which such a nation fond of work and of liberty deserves, a nation which has so much endured and so much resisted.* Unfortunately the history of Armenia is too little known in the West, where people are unaware of the part which the Armenians have played both in their own history and in that of the peoples who have subjugated them. Even still less known are their literary and artistic works, which however reflect the best aspects of our mind, and which the Armenians can proudly place side by side with those of other civilised countries.

The people which for 30 centuries, from long before the time when Xenophon spoke of them, have lived until our days on those high plateaux is the

Armenian people ; the people which played the part which history and geography assigned to them ; which have, in their annals, recorded what they have done ; which have set their right to their territories ; which after each devastation have built and rebuilt and rebuilt ; which have thought and produced ; that people is in every case the Armenian people. All the other elements have either been altogether secondary in point of view of numbers and importance, or else half-savage races, which have neither art, nor literature, nor history, and which in the course of their existence have contributed nothing to civilisation. As to the Turkish conquerors, who have fed on our blood, on our brain, on the sweat of our brow, without themselves producing anything, they are but the continuation of those hordes which, since the times of the Assyrians, have conquered and plundered our country, and which have subsequently disappeared from the scene of history, leaving the high Armenian plateau to its original owners, the Armenian people.

The Armenian Republic of the Caucasus.

The Northern regions of our Country which, speaking generally, constitute the country watered by the river Araxes, and which in the course of the 19th century the Russian government had torn bit by bit from the Persians and the Turks, represent likewise an essential and indivisible part of the high Armenian plateau ; Ararat, Koukark, Ardzakh, and Siounik, known since antiquity, are the four principal provinces of Armenia. It is there that are to be found our capitals and the greater part of our celebrated cities, such as Ardashad, Vagharshabad, Yervantaguerd, Dvin, Nakhichevan, Kars and Ani.

It is there that in the middle ages our kingdom of Bagratides was founded, with its capital Ani, which with ruins still standing is the best criterion of the high degree to which the industry, the civilisation and art of the Armenians had attained. The principality of Lory lasted up to the beginning of the 15th century. At Kara-Bagh, the ancient Armenian independence lived on until the coming of Russia ; it was the meliks (princes) of Khamsa who mainly instigated the entry of the Russians into the Caucasus, hoping that with the help of the Christian Russians the Armenians would be delivered from the Mussulman yoke and relying upon the words of the Czars who promised the restitution of an independent Armenian government in the occupied territories. Up to the present day it is still at Etchmiadzin that is to be found the seat of the Spiritual Head of all Armenians, His Holiness the Catholicos, founded, in the 3rd century, upon the conversion of Armenia to Christianity. By its number and the situation which it has created for itself, the most important element of the population of those provinces is still the Armenian. (See schedule n° 3).

Since one of the aims of the War and the Peace is the right of oppressed

peoples to dispose of themselves, and that the principle has been accepted by the different Russian governments who have succeeded one another, and that by the breakdown of Turkey the liberation of the greater part of Armenia has been won, it is no longer possible to hand over an important part of Armenia to Russia for the simple reason that those provinces happen to have been under Russian rule for some decades; and the more so as, at the end of 1917, the whole Caucasus was practically and in reality separated from Russia in order to form a Caucasian Republic. This latter was shortly afterwards divided into three parts, on a basis of nationalities. In May 1918 the Armenian National Assembly proclaimed, in the name of two millions Armenians, the constitution of Russian Armenia as an Independent Republic, having Erivan for its capital. A regular government was organised, as also an army which strove to arrest, by every means, the progress of the Turkish army towards Kars, after the defection of the Russian armies which, while dispersing, left the Armenians all alone face to face with their enemies of centuries. By this act alone the Russian Government has lost all sovereignty over our country.

Consequently it would be a negation of justice to separate the ancient territories of Turkish Armenia from those of Russian Armenia under any pretext or for any cause whatsoever; it would, so to speak, be to pull to pieces a living body; and it would also create a new and permanent cause for fresh persecutions, fresh oppressions and fresh bloodshed.

A great number of the Armenians of the Caucasus were, they themselves or their fathers, subjects of the Sultan up to the massacres of 1894-96; they took refuge at that period in Russian territory. Again, the Armenians of the Caucasus, not having suffered by the recent massacres to the same extent as their brethren of Turkey, will be able to furnish Armenia with the elements which at the outset may be lacking for the creation of the administration and giving the Country economic scope. To separate them from their brethren of Turkey would be to condemn these latter to vegetate, and to render still more onerous the charge of the Power who would have the temporary mission of aiding Armenia in its reconstitution. *How, moreover, could the Powers oppose an already accomplished fact which is in perfect conformity with the principles whereon the Treaty of Peace will be concluded?*

The Armenians of Russia, during the whole of the latter half of the last century, sacrificed the best of their physical and moral forces to the cause of Armenia in Turkey, because they well understood that the road leading to their deliverance ran through Turkey. Whole generations lived in the dream of liberating Turkish Armenia; the Armenian youth of Russia shed its blood for the realisation of this ideal, and have therefore been persecuted incessantly by the Russian Government. And it is just for that same reason that the Armenians of Russia, immediately upon the declaration of the War, enrolled themselves with enthusiasm under the flags of Russia, France and England; and, joining the Armenians of Turkey, formed a body of volunteers, thus proving

that an artificial frontier, imposed by foreign governments, was powerless to separate an indivisible whole, bound together by blood, intellect, language, and, in the present and the future, by so many common interests.

In the name of justice, in the name of our rights of centuries, in the name of the irresistible aspirations of the two Armenian communities of Russia and Turkey, in the name of the inevitable historical necessity which sooner or later must triumph, we claim the absolute and final union of the two fragments of the same nation.

Schedule n° 1.

INDEX OF THE POPULATION OF THE SIX VILAYETS IN 1912
 Exclusive of the regions of Hekkiari, those situate to the south of Seghert, of Diarbekir, of Malatia,
 to the west and north-west of Sivas.

	Erzeroum	Van	Bitlis	Kharpout	Diarbekir	Sivas	Total	Per religion
Musulmans.								
Turks.	240.000	47.000	40.000	109.000	45.000	102.000	666.000	
Tcherkess.	7.000	"	10.000	"	"	45.000	62.000	
Persians.	13.000	"	"	"	"	"	13.000	
Lazes.	10.000	"	"	"	"	"	10.000	1.178.000
Gypsies.	"	3.000	"	"	"	"	3.000	
Kurds sedentary.	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000	
— nomadic.	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000	
Christians.								
Armenians.	215.000	185.000	180.000	168.000	103.000	165.000	1.018.000	
Nestorians.	"	"	"	"	"	"	"	
Jacobites.	"	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000	1.183.000
Chaldeans.	"	"	"	"	"	"	"	
Greeks.	12.000	"	"	"	"	30.000	42.000	
Divers religions.								
Kizilbashis.	25.000	"	8.000	80.000	27.000	"	140.000	
Zazas.	30.000	"	47.000	"	"	"	77.000	234.000
Tcharchkhis.	"	"	"	"	"	"	"	
Yezidis.	3.000	25.000	5.000	"	4.000	"	37.000	
	630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	Grand Total	2.615.000

Schedule N° 2.

**Population of the seven vilayets and of Cilicia
 in 1914**

	The seven Vilayets	CILICIA	Total
Armenians.	1.198.000	205.050	1.403.000
Greeks.	242.000	40.000	282.000
Nestorians, Jacobites			1.850.000
Chaldeans, Euro-
peans.	124.000	41.000	165.000
Turks and Turkmens.	865.000	78.000	943.000
Kurds.	424.000	58.000	482.000
Lazae, Tcherkess, Arabs,	190.000	20.000	210.000
Persians.	255.000	48.000	303.000
Kizilbashis, Yezidis,			303.000
Fellahs, etc.	3.298.000	490.000	3.788.000
	3.298.000	490.000	3.788.000

Total Armenian population in Turkey in 1914

In Turkish Armenia.	1.403.000
In other parts of Asiatic Turkey.	440.000
In Constantinople and European Turkey.	183.000

TOTAL. 2.026.000 Armenians.

Schedule N° 3.

**Population of Russian Armenia
 in 1914**

	ERIVAN	GANDZAK	KARS	TIFLIS
	The whole of the western province	The whole of the western half	Exclusive of the modern eastern part beyond Ardahan	South-eastern corner only
Armenians.	660.000	376.000	98.000	153.000
Russian, Georgians, etc.	16.000	9.000	28.000	12.000
Turks.	8.000	3.000	50.000	61.000
Tatars.	365.000	138.000	12.000	22.000
Kurds.	34.000	"	41.000	"
Yezidis.	17.000	"	21.000	"
	1.109.000	526.000	250.000	187.000
	1.109.000	526.000	250.000	187.000

Armenian population of Southern Caucasus

Province of Erivan.	639.871
— of Gaudzak.	412.859
— of Kars.	118.217
— of Tiflis.	411.747
— of Bakou.	130.037
Zone of Sokhoun.	20.743
Province of the Black Sea.	18.061
Zone of Batoum.	15.182
Province of Daghestan.	4.732
— of Koutais.	4.643
— of Zakatala.	2.530
TOTAL.	1.804.662 Armenians.

COMPARATIVE TABLE

| | Turkish
Armenia | Caucasian
Armenia | Total |
|--|--------------------|----------------------|---------------------|
| Armenians. | 1,403,000 | 1,996,000 | 2,699,000 |
| Greeks, Russians, Nestorians, etc. | 47,000 | 69,000 | 512,000 |
| Turks. | 943,000 | 61,000 | 1,005,000 |
| Tatars | | 537,000 | 537,000 |
| Kurds et Turkomans | 482,000 | 75,000 | 556,000 |
| Arabs, Tcherkess, Arabs, etc. | 210,000 | | 210,000 |
| Yezidis, Daablis, Zazas, Yezidis, etc. | 303,000 | 36,000 | 349,000 |
| | 3,788,000 | 2,072,000 | 5,860,000 |
| | | | divers
religions |

Total Armenian Population in 1914

In Armenia:	
Armenia Turkish	1,403,000
— Caucasian	4,926,000
Regions bordering upon Armenia:	
Other regions of Asiatic Turkey	440,000
— of the Caucasus	508,000
In Persia	140,000
Distant regions:	
In Constantinople and Turkey-in-Europe	183,000
In Russia and Northern Caucasus	250,000
In Europe, Egypt and India	130,000
In America	130,000
GRAND TOTAL	4,470,000

| Population of Bulgaria in 1876 before
its liberation from the Turkish yoke | | Population of the six Armenian
provinces in Turkey in 1914 | |
|---|-----------|---|-----------|
| Bulgarians. | 1,130,000 | Armenians | 1,018,000 |
| Greeks | 12,000 | Greeks | 43,000 |
| Armenians. | 2,800 | Nestorians. | 123,000 |
| Viachs and others | 65,000 | Kizilbashis | 140,000 |
| Total of Christians. . . . | 1,209,500 | Zazas and others. | 77,000 |
| Gypsies. | 12,000 | Yezidis. | 37,000 |
| Jews | 12,000 | Total. | 1,437,000 |
| Total | 1,233,500 | | |
| | | | |
| Turks. | 774,000 | Turks. | 665,000 |
| Old tartar immigrants . . | 110,000 | Kurds | 424,000 |
| Tzigans, Mussulmans. . . | 35,000 | Other mussulmans. . . . | 88,000 |
| Circassians | 200,000 | | |
| Total. | 1,119,000 | Total. | 1,178,000 |
| of the mussulman population. | | | |
| GRAND TOTAL. | 2,352,500 | GRAND TOTAL. | 2,615,000 |

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչային ձևավորումը՝
Համակարգչային շարվածքը՝

Էմին Մկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Գրիգոր Հարությունյանի
Աիդա Տոնոյանի

ISBN 978-99941-1-807-6

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 7.5 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 500 օրինակ:

«ՀԱՆՐԱՊԷ-97» ՀԻՄՆԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+374 10) 23-25-28
Ֆաքս՝ (+374 10) 23-25-95, էլ. փոստ՝ info@zangak.am
Էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am

Վահան Մելիքեան

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՅԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ
ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ 3-ՐԴ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹԻՒՆԸ